

अध्याय : एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल एक विकासोन्मुख विविध भाषा, धर्म, संस्कृति, जातजाति र हावापानी भएको विश्वको एक सानो भूपरिवेष्टित राज्य हो । विविध भाषा, धर्म, साँस्कृतिक भू-बनावटीय र हावापानी विविधता भएजस्तै यहाँको सामाजिक सद्भावका दृष्टिले अनेकतामा एकतामूलक राष्ट्र हो । यसरी यहाँको समाज विविध खण्ड खण्डमा विभाज्यमूलक भएकोले सबै समाज, धर्म, संस्कारबीच सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक दृष्टिकोणले एकरूपता भने पाइदैन । यस्तो अनेकताले दिनप्रतिदिन समाजमा बच्चादेखि वृद्धसम्म समस्या उत्पन्न भइरहेको छ ।

हाल विश्वव्यापी रूपमा विकासले तीव्र गति लिएको अवस्थामा आधुनिकीकरण, शहरीकरण, साँस्कृतिकरण, परनिर्भरताले गर्दा नेपाल जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा नयाँ अन्वेषणको कार्य भन्दा पनि विकृत साँस्कृतिकरणले गर्दा प्राचीनसमयदेखि सद्भावपूर्ण समाजमा पश्चिमिकरण शैली भित्रिएको छ । जुन शैलीले प्रत्यक्ष रूपमा सानाभन्दा साना नाबालकहरूमा असर परेको छ । धार्मिक परम्परा अनुसार समाजमा छोरीलाई भन्दा बढी छोरालाई महत्व दिने, हालको आधुनिकीकरणले गर्भमा नै छोराछोरी छुट्टिने हुँदा छोरा भए गर्भाधान र छोरी भए गर्भपतन जस्ता कार्यहरू दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको, त्यस्तैगरी विवाह पश्चात् सम्बन्ध विच्छेदका घटनाक्रमले गर्दा तीबाट जन्मेका नाबालकहरू अलपत्र परेका घटनाहरू, अकस्मात् बाबुआमा दुवै गुमाउँदा संरक्षकको अभावमा अलपत्र परेका नाबालकको अवस्था साथसाथै बढ्दो गरिबीता पनि बच्चाहरूको पालनपोषण गर्न नसकी अलपत्र परेका र अबैधानिक यौन सम्पर्कबाट जन्मी बाबुआमाको ठेगान नभएका कारण अलपत्र परेका नाबालकहरूको वृद्धिदर दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको तीतो यथार्थ पाउन सकिन्छ (कास्कीमा बालबालिकाको स्थिति, २०७३) ।

‘बालबालिका’ भन्नाले १८ वर्ष मुनिको व्यक्तिलाई सम्भन्नुपर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघको सन् १८८९ मा बालबालिका सम्बन्धी महासन्धी र नेपालको संविधान २०४८ ले १६ वर्ष मुनिका

व्यक्तिलाई बालबालिका मानेको छ । त्यस्तैगरी बालबालिकाको सम्बन्धमा “बालबालिकाको अधिकार सम्बन्धी सरोकार” नामक संस्थाले दिएको परिभाषा अनुसार अठार वर्ष भन्दा मुनिका मानवीय व्यवहार देखाउने बालबालिकाको समुह जो शारीरिक, मानसिक एवम् मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट स्वतन्त्र भएका र संरक्षित भएका बालबालिकाहरूलाई जनाउँदछ (तीन वर्षीय रणनीतिक योजना, २०६९-२०७१) ।

“बालबालिकाको बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार” भन्ने उद्घोसका साथ हाल विश्वमा बालबालिकाको हक अधिकार र संरक्षणको निम्ति जुधारु रूपले आवाज बुलन्द गरेको भएता पनि अत्यन्त गरिवी, सामान्य हातमुख जोर्न पनि धौ-धौ परेका, बाबुआमाको माया सद्भावबाट टाढिएका, अजिम्मेवारीपन, अवैधानिक यौन सम्पर्कबाट जन्मेका बालबालिकाहरू, बाल हिंसामा परेका, बाबुआमा नै को हुन् भन्ने पहिचान नभएका, बालबालिकाहरू अलपत्र परी बाध्यताबस सडकमा आउन बाध्य भएका छन् । कतिपय बालबच्चाहरूको आमा बुबा, जात जातियता, धर्म फरक-फरक भएका कारण, जन्मदा नै बच्चाहरू असक्तताको कारण, लैङ्गिक विभेदीकरणका कारण, अनि मानव अधिकारको नाउँमा अपराधिक क्रियाकलापबाट पनि बालबच्चाहरूको संरक्षकबाट बञ्चित हुन पुगेका छन् (जोशी, २००३) ।

यदि साना-साना बालबालिकाहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक दृष्टिकोणले बलियो बनाउन सकेमा त्यो देशको विकास द्रुत गतिले अगाडि बढ्न सक्छ । बालबच्चाहरूका निम्ति आधारभूत स्थायी सुचकहरू सिकाई, बुझाई, पढाई, खेलाई साथसाथै स्वास्थ्य, सुरक्षा, लगायत उनीहरूको इच्छा अनुरूपको मायाममता आवश्यक पर्दछ । यस्ता कुराहरूमा नकरात्मक भाव नराखी सकारात्मक रूपबाट सहकार्य गर्नु जरुरी हुन्छ । तर नेपाल जस्ता धेरै विकासोन्मुख देशहरूमा यस्ता कुराहरूमा सोच विचार गरिएको पाइदैन । साना साना नाबालकहरूलाई ठूला ठूला मानसिक, मनोवैज्ञानिक रूपबाट आँच आउने कार्यमा लादिएको पाइन्छ । यिनै बालबच्चाहरूलाई हतियार बनाई बुझुक भन्नेहरू, राष्ट्रनिर्माण कर्ताहरूले नै आ-आफ्ना स्वार्थका निम्ति विभिन्न विध्वंसतात्मक कार्यमा लादिएको पाइन्छ । जसको कारण बालबच्चाहको कलिलो दिमागमा ठेस पुगी सडकसम्म भौतारिन पनि बाध्य भएको पाइन्छ । घरपरिवार, समाज, समुदाय र समग्र राष्ट्रप्रतिको कर्तव्य पालन, बोध गराउने खालका नीति नियमको अभावले गर्दा र हाल विकसित मुलुकले फालेका नकरात्मक,

विकृतिजन्य क्रियाकलापहरूको नक्कलीकरणले गर्दा समग्र राष्ट्र ठूलो समस्यामा जकडिएको पाइन्छ ।

बालबालिकाको अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्थित ढङ्गबाट आवाज उठेको धेरै भएको छैन । तर पनि भ्रण्डै डेढदशकको यस अवधिमा बाल अधिकार बारेमा समुदायदेखि नीति निर्माणको तहसम्म सचेतना बढाउने क्रम भने धेरै नै बढिरहेको छ । नेपाली जनसंख्याको भ्रण्डै आधा हिस्सा ओगटेका बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने निकायहरू सचेत र क्रियासिल हुनु जरुरी छ । बालबालिकाका विषयलाई प्राथमिकता दिइनु आवश्यक छ । अन्यथा बालबालिकाको उचित किसिमले विकास हुन सक्दैन । बालबालिकाको अधिकारको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय दस्तावेजहरू निर्माण भएका छन्, मापदण्ड बनाइएका छन् । जसको व्यावहारिक कार्यान्वयनका निम्ति थुप्रै प्रयत्नहरू पनि भइरहेका छन् । यस क्रममा दायित्व वहन गर्नुपर्ने पक्षहरूलाई दायित्वबोध गराउन तथा अधिकार धारणाकर्ताहरूलाई अधिकारको माग गर्न र सोको सही ढङ्गले उपयोग गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई सचेत गराउन आवश्यक छ (न्यौपाने, २०६७) ।

नेपालमा अनाथ बालबालिकाहरूको संरक्षण एवम् कल्याणकारी कार्यको लागि कार्य गर्ने सरकारी, गैरसरकारी, निजी संघसंस्थाहरू थुप्रै छन्तापनि सबै संघसंस्थाले सबैखाले निरिह, बेसहारा बालबालिकाको कल्याणको निमित्त कार्य गर्न सकिरहेको पाइँदैन । कास्की जिल्लाका २ वटा नगरपालिका लगायत सम्पूर्ण गा.वि.स.मा बालबालिकाको कानुनी संरक्षणको निमित्त सन् २००४ देखि युनिसेफको सहयोगमा पारालिगल समितिहरू गठन भएपछि ठूलो मात्रामा बालबालिकाविरुद्ध भएका घटनाहरूको उजुरी सुनुवाई भएको पाइन्छ । जिल्लामा सञ्चालन रहेको निःशुल्क बाल हेल्पलाईन (१०९८) मा बालबालिकाका गुनासाहरू आएतापनि उल्लेख्य मात्रामा सुनुवाई हुन सकिरहेको छैन । बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढिकरण गर्नका लागि कास्की जिल्लामा सञ्चालनमा रहेकासीमित मात्राका बाल सुधार गृह रहेका छन् । बाल अधिकारको संरक्षण एवम् सम्बर्द्धनको लागि जिल्ला बाल कल्याण समितिको मातहतमा रहेका जिल्ला बाल संरक्षण समिति र गाउँ बाल संरक्षण समितिहरू पनि कार्यरत रहेका छन् । कास्की जिल्लाको सन्दर्भमा हेर्दा जिल्ला एड्सन समन्वय समिति पनि एच.आई.भि. र एड्स संक्रमित तथा प्रभावित बालबालिकाको अधिकारको संरक्षणको क्षेत्रमा कार्यरत देखिन्छन् । बालमैत्री स्थानीय शासन

जिल्ला समितिले पनि नीतिगत रूपमै बालबालिकाको अधिकारको संरक्षणलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ (बालबालिकाको स्थिति, २०७३) ।

मानव कल्याणको हितको निम्ति सामुदायिक भावनाले ओतप्रोत भएका श्री दिपक गुरुङद्वारा खोलिएको यस चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन नामक बालगृहमा कस्तो पारिवारिक पृष्ठभूमिका, कस्तो संस्कारका, कुन समुदायका, कस्तो आर्थिक स्थितिका साथै केकति कारणले बालबालिकाहरू अनाथ एवम् अलपत्र पर्न जान्छन्, कसरी उनीहरू आश्रय स्थलसम्म पुग्न सफल हुन्छन्, यस्ता बालबालिकाहरूलाई के कसरी संरक्षण दिइएको छ भन्ने उत्सुकताकासाथ यो अध्ययन गर्न खोजिएको हो ।

१.२ समस्याको कथन

आजका बालबालिका भोलिका निम्ति राष्ट्रका जिम्मेवार व्यक्तित्व हुने हुँदा यस्ता बालबालिकाको भविष्य निर्माणका निम्ति पहिलेनै सोच्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ । बालबालिका भनेका एउटा काँचो माटो हो जसलाई चाहे अनुरूपको अवस्थामा लान सकिन्छ । जसरी कुमालेको चक्रमा काँचो गिलो माटोलाई उसको इच्छा अनुरूपको साधन निर्माण गर्न जान्छ त्यसरी नै यस्ता साना बालबालिकाको सिकाईमा पनि तीनलाई जस्तो वातावरण दियो उसै बन्ने हुँदा भोलिका दिनमा बालबालिकाहरूबाट ठूलो प्रतिफल प्राप्त गर्नको निमित्त सुरुदेखि नै सही मार्गनिर्देशन गर्नु जरुरी हुन्छ ।

एकातर्फ अहिलेको विश्व परिवेशमा विश्वव्यापीकरण, आधुनिकीकरण, साँस्कृतिकरणले गर्दा हाम्रो पारम्परिक रूपबाटै समुन्नत हुँदै आएको समाजमा खलल पुग्न गएको पाइन्छ । अर्कोतर्फ आफ्नो समाजसंस्कृति अनुरूपको सकरात्मक कुराहरूलाई त्यागदै आफुबाट समुन्नतको बाटो खोज्नु भन्दा पनि अर्काको नक्कल गरी विकास आधुनिकताको आफ्नो समाज संस्कृतिसँग मेल नखाने खालका क्रियाकलापहरू भित्रीदै आएको पाइन्छ । विकसित राष्ट्रहरूले सहजताको नाउँमा आफ्नो धर्म, संस्कार साथै उत्पादन र रवाफ अल्पविकसित गरिबी राष्ट्रमा फिँजाउँदै जानु, तिनै वस्तुहरूमा परनिर्भर बन्दै जानुले उनीहरूको जालोमा फस्न पुगको पाइन्छ ।

जसले गर्दा धार्मिक द्वन्द, जातीय द्वन्द, वर्गीय द्वन्द, सामाजिक द्वन्द, राजनैतिक अस्थिरता उत्पन्न भएको पाइन्छ । अत्यधिक सुखसयल, भोगविलासको लालसाले गाउँका मानिसहरू शहरतिर स्थानान्तरण गर्नु एकतर्फ छँदै छ भने अर्कोतर्फ गरिबी, बेरोजगारी, राजनैतिक

अस्थिरताले गर्दा गाउँघरमा जीवन विताउन गाह्रो अवस्था भएको छ । अनेको विघा जमिनहरू बाभोमा परिणत हुँदै गएका छन् । लोभ र प्रलोभनले राष्ट्रिय नीति फितलो भएका कारणले कयौं विदेशीहरू संघ संस्थाहरू खोली बाहिर उदारभाव देखाउने मनसायले करोडौं डलर खर्च गरी धर्म प्रचारप्रसार साथसाथै मिलेर बसेको समाजलाई तहसनहस बनाउने वातावरण सिर्जना भएको पाइन्छ । जसमा परिवार, समाज, राष्ट्रप्रतिको मायामोहमा कम हुँदै गएको पाउन सकिन्छ (सुवेदी, २०६८) ।

जसको उपज नै मानिस अधर्मी, व्यक्तिवादी सोचाइ परिवार, सन्तानप्रतिको गैर जिम्मेवारीपनको असर लाखौं बच्चाहरूमा परेको छ । यस्ता विकृत कारणले साना बालबालिकाहरू असंरक्षित र बेसहारा बन्न पुगेका छन् । नेपालमा विगतको १२ वर्षे द्वन्दकालले राजनीतिक अस्थिरता, जसले निम्त्याएको बसाइँसराई, शहरीकरण, न्यून आर्थिकता, गरिवता, रोजीरोटीको लागि धर्म संस्कार किनबेचले पनि बालबालिकाहरू असंरक्षित बन्दै गएका छन् । हिजोआज शहरी क्षेत्रमा यस्ता असंरक्षित बालबालिकाहरू दिनप्रतिदिन वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ (सापकोटा, २०५९) ।

असंरक्षित बालबच्चाहरूको जगेर्ना गर्ने, उनीहरूको हक अधिकारलाई कुण्ठित हुनबाट जोगाउने हेतुले थुप्रै बाल आरक्षण केन्द्र र संघसंस्थाले कार्य गर्दै आएका छन् । यस्ता बालबालिकाको अवस्थाको बारेमा थुप्रै अध्ययनहरू भएका छन् । जस्तो कि बच्चाको हेरचाह र सामाजिकरण शीर्षकमा (अधिकारी, २००७), “समुदायद्वारा पोखराका सडक बालबालिका लाई सचेतना सम्बन्धी अध्ययन” (बस्नेत, २००९), नेपालका घरमा राखिएका बालश्रमिकको सामाजिक-आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनु एक घटना अध्ययन, पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ७ र ८” (क्षेत्री, २०१४), “सडक बालबालिकाको सामाजिक-आर्थिक अवस्था बुझ्नु पोखराको एक घटना अध्ययन” (क्रिति, २०११), “सडक बालबालिकाको अवस्था एक अध्ययन, बटवल नगरपालिका” (के.सि., २०१०) शोध अध्ययन रहेका छन् ।

यस शोध अध्ययन चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशनमा संरक्षित अनाथ बालबालिकाहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि एवम् यस बालगृह आउनुपूर्व र पश्चात्को अवस्था पहिचान गर्नका लागि यो अध्ययन गर्न खोजिएको हो । यस्ता असंरक्षित बालबच्चाहरूलाई बालगृहमा संरक्षण दिन किन आवश्यक पर्थ्यो? कस्तो-कस्तो समस्याका बाबजुत बच्चाहरू बालगृहमा आइपुग्छन्? के कारणले गर्दा यस्ता असंरक्षित बालबच्चाहरूको वृद्धि दर बढ्दै गएको छ? बालबालिकाको बालगृह आउनु पूर्व र पश्चात्को अवस्था कस्तो रहेको छ ? भन्ने मुख्य समस्याहरूलाई केलाउनको निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

कास्की जिल्ला, पोखरा लेखनाथ म.न.पा. वडा नं.- ६, बैदाम अवस्थित चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रममा बसोबास गरेका बालबालिकाहरूको अध्ययन गर्नु प्रमुख उद्देश्य हो । यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- आश्रित बालबालिका अनाथ हुनुको सामाजिक कारण पत्ता लगाउनु ।
- बालबालिकाहरू सो गृह आउनु पूर्व एवम् पश्चात्को अवस्था पहिचान गर्नु ।
- अनाथ हुनुपरेपछिका असरहरू पहिचान गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

कास्की जिल्ला पो.ले.म.न.पा वडा नं. ६, बैदाममा चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रमद्वारा सञ्चालित बालगृहले विगतदेखि निरन्तर रूपमा अनाथ तथा असहाय बालबालिकाको संरक्षण तथा पुर्नस्थापना गरि करिव ९३ अर्ध टुहुरा बालबालिकालाई छात्रवृत्ति, महिला सशक्तिकरण तथा हस्तकला लगायत अन्य क्रियाकलापहरू गरी सामाजिक उत्थानमा योगदान पुऱ्याउन सफल भएको र मुख्य रूपमा असायहाय बालबच्चाको उत्थानको निमित्त उल्लेखनीय योगदान गरेकोले यस क्षेत्रको अध्ययन गर्न जरुरी भएको हो । मुख्यतया यस अध्ययनमा बालबालिकालाई के-कसरी संरक्षण दिदै आएको छ? निरिह बच्चाहरूको संरक्षणको लागि बालगृहले कस्तो योजना बनाएको छ? संरक्षण पूर्व र पश्चात् बालबालिकाहरूको अवस्था कस्तो रहेको छ ?आदि अध्ययन नै प्रमुख महत्त्वका विषयहरू बन्नेछन् । यस्ता बालबालिकाहरूको संरक्षणले सामाजिक संरचनामा कस्तो टेवा पुऱ्याउँदछ र समाजमा “बालबालिकाहरूको बाच्च पाउने नैसर्गिक अधिकार” भन्ने उक्तिलाई सार्थक तुल्याउने कार्य गरेको छ या छैन भन्नेतर्फ केन्द्रित रहनेछ । उक्त बालगृहले समाजमा पुऱ्याएको सेवाले सम्पूर्ण मानव जगतलगायत सरकारी, गैह्रसरकारी, निजी संघसंस्था, उद्योगी, व्यापारी लगायत जोकोहीलाई पनि यी कलिला मस्तिष्कका बच्चाहरूको भविष्य सम्बन्धी भावी योजना बनाउन मद्दत पुग्नेछ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

अनाथ बालबालिकाको क्षेत्रमा अध्ययन गर्ने विभिन्न निकायहरू भएतापनि यो अध्ययन पो.ले.म.न.पा.वडा नं. ६ बैदाममा अवस्थित चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर आश्रममा र आश्रित बालबालिकाहरूमा मात्र सीमित रहनेछ । जसका लागि प्रश्नावली अवलोकन फराम र द्वितीय तथ्याङ्कको अध्ययन गरिएको छ । साथै बालगृह सञ्चालक र बालबालिकालाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको छ ।

१.६ मुख्य शब्दावलीहरूको परिभाषा

अनाथ बालबालिकाको संरक्षण सम्बन्धी एक अध्ययन नामक चाइल्ड, वेलफेयर एण्ड एजुकेशन, कास्की पोखरा लेखनाथ ६, र अन्नपूर्णआत्मनिर्भर आश्रम, पोखरा बाटुलेचौरमा आश्रित बालबालिकाहरूको शोध अध्ययनमा गरिएको छैन । शोध अध्ययन अनुसन्धान प्रयोजनार्थ प्रयोग भएका विशिष्ट प्राविधिक शब्दहरूको प्रयोगले शोध अध्ययनको बारेमा पाठकलाई कठिनाई नआओस् भन्ने उद्देश्यले यहाँ पारिभाषिक शब्दको परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पहिचान: चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्णआत्मनिर्भर आश्रममा संरक्षित बालबालिकाहरूको अवस्था बारे यथार्थ जानकारी ।

संरक्षण: गरिवी या अन्य सामाजिक क्रियाकलापले अलपत्र परेका बालबालिकाहरूको सम्पूर्ण स्याहार सुसार गर्नु ।

बालगृह: बेसहारा, असहाय, बालबालिकाको निम्ति संरक्षण गर्ने उद्देश्यले समुदायद्वारा निर्मित भवन ।

चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन□ अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रमअनाथ, बेसहारा बालबालिकाको संरक्षण लगायत अन्य सामाजिक सशक्तिकरण पुऱ्याउने उद्देश्यले खोलिएको एक सामाजिक संस्था ।

आश्रित: बालगृहमा आश्रय दिएका बालबालिकाहरू ।

१.७ सङ्गठनात्मक ढाँचा

यस अध्ययनको पहिलो अध्यायमा सम्बन्धित शोध अध्ययनको परिचय दिइएको छ । दोस्रो अध्यायमा शोध अध्ययनलाई प्रष्ट्याउनको निमित्त पूर्व अध्ययन अनुसन्धान समावेस गरिएको छ । शोध अध्ययन कहाँ गर्ने, कसरी गर्ने, कुन अनुसन्धान पद्धति अपनाउने भन्ने जानकारी तेस्रो अध्यायमा दिइएको छ । त्यस्तैगरी चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय साथसाथै उत्तरदाताको सामाजिक पृष्ठभूमि केलाइनेछ भने पाँचौ अध्यायमा बालबालिकाको सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमि सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । अध्याय छैटौमा बालबालिकाहरू सो गृहमा आउनु पूर्वको अवस्था र आएपश्चात्को अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । अन्तिम तथा सातौ अध्यायमा समग्र शोध अध्ययनको सारांश, मुख्य उपलब्धीहरू र निष्कर्षका आधारमा सम्बन्धित पक्षलाई सुझाव समेत दिइएको छ ।

अध्याय : दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ बालबालिका सम्बन्धी ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

२.१.१ विश्वमा बालबालिकाको अवस्था

बालबालिका जन्मनुपूर्व तथा जन्मेपछि १८ वर्ष पूरा नभएसम्म आवश्यक पर्ने सबै आधारभूत आवश्यकता तथा अवसरहरू प्राप्त गर्ने कानुनी हैसियतलाई नै बाल अधिकार भनिन्छ । संसारमा हुने जुनसुकै प्राकृतिक तथा मानव सृजित विपत्तिको पहिलो शिकार भने बालबालिका नै हुने गरेका छन् । सन् १९६० तिरको दशकतिर विश्वमा झण्डै २ करोड बालबालिकाहरूले आफ्नो पाँचौं जन्मदिन मनाउन पाउँदैनथे । हाल यो संख्या घटेर १ करोड भन्दा कम भैसकेको छ (बालबालिकाको अवस्था, २०१२) । विश्वव्यापी रूपमा सञ्चालन गरिएका पोलियो, दादुरा, भिटामिन 'ए' जस्ता कार्यक्रमहरूको सफलताले बालबालिकाको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ल्याउन मद्दत गरेको हो । स्वच्छ खानेपानीको उपलब्धतामा सरसफाइको अवस्थामा सुधार आएको छ । शिक्षाको विकाससँगै आम मानिसहरूमा आएको चेतनाले निराशजनक तथ्याङ्कहरू घटाउँदै लगेका हुन् । विश्वमा अझै धेरै बालबालिका न्युमोनिया र भ्रूणमृत्युबाट ज्यान गुमाउन बाध्य छन् । बालमृत्युको ५० प्रतिशत स्थान त कुपोषणले नै लिइरहेको छ । गर्भावस्था र प्रसूतीको समयमा उचित स्याहार र हेरचाहको अभावमा कयौं आमा तथा नवजात शिशुको मृत्यु संख्याले पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाको मृत्युको झण्डै ४० प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ (बालबालिकाको अवस्था, २०१२) ।

विश्वमा बालबालिकाहरूको अवस्थाको बारेमा सन् २०१२ मा युनिसेफले तयार गरेको एक अध्ययनको तथ्याङ्कलाई तालिका २.१ बाट विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.१: विश्वमा बालबालिकाको अवस्था

जनसंख्या सम्बन्धी सूचकहरू	विश्व	द.एसिया	नेपाल
१८ वर्षमुनिको जनसंख्या (सन् २०१०)	२२०११८००००	६१२६४९०००	१२८७४०००
५ वर्ष मुनिको जनसंख्या (सन् २०१०)	६३,३९,३३,०००	१७,५१,४६,०००	३५,०६,०००
बालमृत्युदर ५ वर्ष मुनिको (सन् २०१०)	५७	६७	५०
बालमृत्युदर १ वर्ष मुनिको (सन् २०१०)	४०	५२	४१
बाल मृत्युदर २८ दिन भित्रको सन् (२०१०)	२३	३३	२८
मातृमृत्युदर प्रति एक लाख जिवित जन्ममा सन् (२००८)	२६०	२९०	३८०
तालिम प्राप्त स्वास्थ्य कर्मीको सहायता शिशु जन्मेको दर २००६-२०१०	६७	४८	१९

स्रोत: विश्वमा बालबालिकाको अवस्था २०१२, युनिसेफ ।

माथिको तालिका २.१ बाट सन् २०१० को तथ्याङ्क अनुसार विश्व, दक्षिण एसिया र नेपालको सन्दर्भमा १८ वर्ष र ५ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूको जनसङ्ख्या उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तैगरी ५ वर्ष र १ वर्ष मुनिका लगायत २८ दिन भन्दा कमका बाल मृत्युदर प्रष्ट पारिएको छ । यस तथ्यको अलवा मातृमृत्युदर प्रति एक लाख जिवित जन्ममा र तालिम प्राप्त स्वास्थ्य कर्मीको सहायताबाट शिशु जन्मेको दर पनि प्रष्ट्याइएको छ ।

साना-साना असाय बालबालिकाहरूको बाँच्न पाउने अधिकारलाई ध्यानमा राखी बालश्रममा परेका, जन्मेको ठेगाना नै नखुलेका, १५ वर्ष भन्दा मुनि र १८ वर्ष भन्दा मुनि विवाह गरी बसेका विश्वभरिको बालबालिकाको युनिसेफले निकालेको तथ्याङ्कलाई तलको तालिका २.२ माफर्त प्रतिशतमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.२: बाल संरक्षण (प्रतिशतमा)

जनसंख्या सम्बन्धी सूचकहरू		विश्व	द.एसिया	नेपाल
		बालिका	१६	१२
बालश्रम (प्रतिशतमा) (२०००-२०१०)	बालक	१७	१३	३०
जन्मदरता (०-५) वर्ष २००-२०१०		५१	३६	३५
१५ वर्षको उमेरभित्र भएको बालविवाह (२०००-२०१०)		१२	१८	१०
१८ वर्षको उमेरभित्र भएको बालविवाह प्रतिशतमा (२०००-२०१०)		३५	४६	५१

स्रोत: विश्वमा बालबालिकाको अवस्था २०१५, युनिसेफ ।

तालिका २.२ अनुसार पनि बालसंरक्षण लागि समग्र विश्वको, द.एसिया र नेपालको सन्दर्भमा बालश्रम, जन्मदरता (०-५) वर्ष, १५ वर्षभित्र बालविवाह एवम् १८ वर्ष उमेरभित्र भएका बालविवाहको तथ्याङ्क प्रतिशतको आधारमा देखाइएको छ ।

२.१.२ नेपालमा बालबालिकाको अवस्था

वि.सं. २०५८ को जनगणना अनुसार नेपालको जनसंख्या वृद्धिदर २.२५ प्रतिशत प्रतिवर्ष रहेको छ । सन् २०६८ को जनसंख्या अनुसार १४ वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिकाको संख्या १,०१,६८,५०० रहेको देखिएको छ । जुन कुल जनसंख्या २,८५,८४,९७५ मध्येको ३५.५७ प्रतिशत हो (नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन, २०६८) । नेपालको जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ अनुसार कुल जन्मदर ३.१ प्रति महिला रहेको छ भने १ वर्ष भन्दा कम उमेरका शिशुहरूको मृत्युदर ४८ प्रति हजार र ५ वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर ६१ प्रतिहजार रहेको छ । स्थानीय विकास मन्त्रालयका अनुसार वि.सं. २०६६ सालमा कूल ५,२५,७१५ जना बालबालिकाको जन्मदरता भएको तथ्याङ्क छ । जसमा २,४६,३६९ (४६.८६%) बालक र २,७९,३४६ (५३.१%) बालिका रहेका थिए । वि.सं. २०६८ सालको जनगणनाको प्रतिवेदन अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ रहेको छ । जुन तथ्याङ्क अनुसार समग्र मुलुकको ठूलो जनसङ्ख्याको हिस्सा बालबालिका र

युवायुवती रहेको प्रमाणित गर्दछ। सन् २००१-२०११ को अवधिमा बालबालिकाको जन्मदर ४.१ बाट घटेर २.६ भएको छ (CBS, 2012)।

२.१.३ नेपालमा बाल संरक्षण सम्बन्धी नीति

बालबालिका सम्बन्धी आधुनिक इतिहास धेरै लामो छैन। प्राचीन नेपालमा कानुनी संरचना हिन्दु दर्शनमा आधारित थियो। सांस्कृतिक रूपबाट नै नेपाली समाजमा बालबालिकाले एउटा खास प्रकारको स्थान र व्यवहार पाउँथे। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन नगरुञ्जेलसम्म नेपालमा बालबालिकाका लागि कुनै खास कानुन थिएन। सन् १९९० मा महासन्धिको कानुन अनुमोदन गरेपछि नै बालबालिका सम्बन्धी कानुन बनाउन सुरुवात भयो। बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०४८ नेपालको पहिलो कानुनी दस्तावेज हो। जसमा बाल अधिकार र उनीहरूको हितसम्बन्धी विभिन्न प्रावधानहरूको व्यवस्था गरेको छ। यो बाहेक अन्य विभिन्न सहयोगी कानुनहरू मुलुकी ऐन २०२०, बालश्रम निषेध र नियमित गर्ने ऐन, २०५६, बालन्याय कार्यविधि नियमावली, २०६३, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ऐन, २०६४, हरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ रहेका छन्। बाल अधिकारको सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले महत्वपूर्ण स्थान राखेको पाइन्छ। जसबाट बालबालिकाको हित, संरक्षण र विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। बाल संरक्षण र हितका लागि नेपाल सरकारले १० वर्षीय कार्ययोजना (२००४/०५-२०१४/१५), बालश्रम सम्बन्धी गुरुयोजना (२००४-२०१४), सबैका लागि शिक्षा, राष्ट्रिय कार्ययोजना (२००१-२०१५), आदि हुन्। त्यसैगरी बालबालिकासम्बन्धी कानुन, योजना, नीति र कार्यक्रम आदिको कार्यान्वयनका लागि महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र केन्द्रिय बाल कल्याण समिति स्थापना गरिएका छन्।

नेपाल सरकारले बालसंरक्षणलाई अत्यन्त प्राथमिकताको क्षेत्रमा राखेको छ। केही कानुन, नीति र कार्यक्रमहरू वा संरक्षणको विषयलाई सम्बोधन गर्न निकै कोशिस भएका छन्। सरकारबाट प्रयास हुँदाहुँदै पनि बालसंरक्षणका कार्यक्रममा प्रशस्तै समस्या देखिएका छन्। नेपाल त्यस्तो मुलुकहरूमा पर्छ, जहाँ बालश्रम सर्वत्र व्याप्त छ। सम्पूर्ण बालबालिकामध्ये करिब ४०% बालबालिका अर्थउपार्जनको लागि काम गर्छन्, ती मध्ये आधाजसो अथवा त्यसको ५०% बालबालिका बालश्रममै छन् र ३९% जोखिमपूर्ण काममा संलग्न छन् (विश्व श्रम सङ्गठन र केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०११)।

२.१.४ बालबालिकाको अवस्था

हाल धेरै बालबालिका परिवार विहिन अवस्थामा परिसकेका छन् र तिनीहरू बाबुआमाको हेरचाह र परिवारको संरक्षणबाट वञ्चित छन् । केही बालगृह बालबालिकाको हेरचाह, संरक्षण र आश्रयका लागि संस्थागत रूपमा स्थापना भएका छन् । नेपालमा त्यस्ता संस्था करिब १,००० को सङ्ख्यामा छन्, जसमा करिब १५,००० बालबालिका राखिएका छन् । धेरैजसो बालबालिकाहरूमाथि गरिने दुरव्यवहार र शोषण आश्रय दिइरहेका व्यक्तित्वहरूबाटै गरिएको तथ्याङ्क पनि पाइन्छ । यसरी संरक्षित व्यक्तित्वहरूबाट नै बालबालिका माथि घरेलु हिंसा हुने दुर्व्यवहार हुने हुँदा यस्ता जानकारीहरू मुस्किलले मात्र बाहिर आउँछन् जुन तथ्याङ्क लिन कठिनाई परेको पाइन्छ । सचेतनाको अभावले बालबालिका माथि उचित हेरचाह पुऱ्याउन नसक्नाले बालबालिकामाथि बाबुआमाले गर्ने क्रियाकलाप, गरिवी, खाद्य, असुरक्षा कमजोर आर्थिक स्थितिले गर्दा विभिन्न क्षेत्रबाट बालबालिकामाथि गरिने दण्डहिनताका व्यवहारहरू पनि घरेलु हिंसा अन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तैगरी विद्यालयहरूमा अनुशासनका नाममा दिइने शारीरिक दण्ड पनि हिंसाको प्रमुख कारण हो (युनिसेफ, २०११) । बालसंरक्षणको क्षेत्रमा बालबालिकामाथि हुने दुर्व्यवहार एक गम्भीर समस्या हो । यौनदुर्व्यवहारका घटनाहरू निकै नै डरलाग्दा छन् । इन्सेकको प्रतिवेदन (२०१२) अनुसार सन् २०११ मा मात्र महिला र बालबालिकामाथि बलात्कारका घटना ३२८ रहेका थिए र ती मध्ये ११ जना बालिका र महिला बलात्कारपछि मारिए । यसरी यौन दुराचारका घटना बालक भन्दा बालिकामाथि बढि भएको तथ्याङ्क छ ।

२.१.५ कास्की जिल्लाको बालबालिकाको जनसंख्या

बाल अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि, १९८९ अनुसार बालबालिका भन्नाले १८ वर्ष भन्दा कम उमेरको मानवलाई बुझिन्छ । तर राष्ट्रिय कानूनले बालबालिकाको उमेर तोकेको सन्दर्भमा त्यहि मान्य हुने हुनाले नेपालको सन्दर्भमा बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण गर्न बनेको ऐन, २०४८ अनुसार बालबालिका भन्नाले सोह्र वर्षको उमेर पूरा नगरेका मानिसलाई बुझिन्छ । देशको जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने एक मात्र आधिकारिक निकाय केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग हो । केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागद्वारा प्रकाशित राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रतिवेदन अनुसार कास्की जिल्लाको कूल जनसंख्या

४९२,०९८ रहेको जसमा पुरुष २३६३८५ र महिला २५५७१३ रहेका छन् भने बालबालिकाको जनसंख्याको यथार्थ स्थितिलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.३: जिल्लाका बालबालिकाको कूल जनसंख्या

उमेर समूह	वि.सं. २०५८ (सन् २००१)			वि.सं. २०६८ (सन् २०११)		
	बालिका	बालक	जम्मा	बालिका	बालक	जम्मा
०-४ वर्ष	२०,६०२	२१९९८	४२,६००	१७,३४५	१९,७६१	३७,१०६
५-९ वर्ष	२०,८९९	२१,६१६	४२,५१५	२२,६४२	२४,४१४	४७,०५६
१०-१४ वर्ष	२३,३५२	२३,०५८	४६,४१०	२७,९७५	३०,०६८	५८,०४३
१५-१८ वर्ष	२३,०११	२३,०९५	४६,१०६	२८,५५४	३०,७३९	५९,२९३
जम्मा	८७,८६४	८९,७६७	१,७७,६३१	९६,५१६	१,०४,९८२	२,०१,४९८

स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८ ।

तालिका २.३ अनुसार नेपालमा १०११० वर्षभित्र गरिने जनगणना २०५८ र २०६८ अनुसार भर्खर जन्मेदेखि १८ वर्षभित्रका बालबालिकाहरूको यथार्थ तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा वि.सं २०५८ को जनगणनामा कुल जनसंख्या मध्ये १८ वर्ष मुनिका बालिकाहरूको संख्या ८७,८६४ र बालकको संख्या ८९,७६७ गरी जम्मा १,७७,६३१ रहेको पाइन्छ । त्यस्तैगरी वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल जनसंख्याको बालिकाको संख्या ९६,५१६ र बालकको १,०४,९८२ गरी जम्मा २,०१,४९८ रहेको पाउन सकिन्छ ।

२.१.६ बालबालिकाका सम्बन्धी संरक्षण गर्ने संस्था एवम् निकाय

बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक संवेगात्मक, सामाजिक नैतिक तथा बौद्धिक विकासमा गम्भीर नकरात्मक असर पार्ने खालका कार्य वा व्यवहारबाट उनीहरूलाई जोगाउनु नै बालसंरक्षण हो । बालसंरक्षण कार्यअन्तर्गत बालबालिकामाथि हुने वा हुन सक्ने हानिहरू एवम् उनीहरूलाई शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, आर्थिक लगायतका पक्षहरूमा पर्नसक्ने सबै खालका आघातहरूबाट जोगाउन गरिने जोखिमको पहिचान तथा रोकथाम, पीडित बालबालिकाको उद्धार, स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक स्याहार, पुर्नस्थापना र पीडकलाई कानुनको दायरामा ल्याउने लगायतका कार्यहरू पर्दछन् ।

बालबालिकालाई नकरात्मक अनुभव दिने सबै कारक तत्वहरूबाट जोगाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसको लागि उनिहरूलाई मुख्यतः भेदभाव, दुर्व्यवहार, उत्पीडन, हेला, अपमान, गाली, कुटपिट, यातना, यौन तथा श्रम शोषण, जोखिमपूर्ण काम, युद्ध, बेचबिखन, ओसारपसार, बेवास्ता, कुलत, लागू पदार्थको दुर्व्यसन आदिबाट जोगाई कानुनी संरक्षण दिलाउनुपर्ने हुन्छ । बालबालिकाको अधिकार प्राप्तीको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दा यिनै नकरात्मक कुराहरूदेखि बालबालिकालाई गरिएको संरक्षणलाई मुख्य रूपमा हेरिनुपर्दछ ।

२.१.७ श्रमिकका रूपमा कार्यरत बालबालिका

कुनैपनि बालबालिकालाई उनीहरूको स्वास्थ्य, शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, नैतिक तथा सामाजिक विकासमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरी तथा उनीहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार कुण्ठित हुने गरी काममा लगाइनु नै बालश्रम हो । संरक्षणको दृष्टिले विभिन्न जोखिममा रहेका बालबालिकाले अरु विभिन्न जोखिमहरूको सामना गर्नुपर्ने भएकाले बालश्रमलाई बालबालिकाको जोखिमहरूको कारण र असर दुवै रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले कलिलो उमेरमै श्रम बेचेर बाँच्न बाध्य बालबालिकालाई विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएको बालबालिकाको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसमा पनि निष्कृष्ट प्रकारको श्रममा संलग्न बालबालिकालाई अझ बढि प्राथमिकता दिइनुपर्ने हुन्छ ।

बालश्रम निषेध र (नियमित) गर्ने ऐन, २०५६ ले १४ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई श्रममा लगाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ । यद्यपी नेपालमा श्रममा संलग्न रहेका त्यो उमेर समुहका बालबालिकाको संख्या उल्लेख्य रहेको छ । केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागको प्रकाशन गरेको नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २००८ को तथ्याङ्क अनुसार ५ वर्ष देखि १४ वर्षी उमेर समुहका बालबालिकामध्ये आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न बालबालिका ३३.९ प्रतिशत देखिएका छन् । औसत रूपमा एकजना बालक/बालिकाले प्रति हप्ता १८ घण्टा काम गर्ने सो तथ्याङ्क देखाएको छ (Pradhan, 2006) ।

आधाभन्दा बढि शहरी जनसंख्या रहेको कास्की जिल्लामा बढ्दो शहरीकरण र औद्योगिकरणले बालबालिकाले श्रममा संलग्नता दरमा कस्तो प्रभाव पारेको छ, त्यस बारेमा जिल्ला स्तरमा कुनैपनि अध्ययन नभएको अवस्थामा सन् २०१० मा मात्रै यूनिसेफको सहयोगमा र सम्बन्धित नगरपालिकासँगको सहकार्यमा सिविन नेपाल नामक गैरसरकारी संस्थाले कास्की जिल्लामा पोखरा र लेखनाथ गरि दुई नगर क्षेत्रभित्र श्रममा रहेका

बालबालिकाको सर्भेक्षण सम्पन्न गरेको छ । उक्त सर्भेक्षण कार्यका लागि नगर क्षेत्रका प्रत्येक घरधुरीमै पुगि घरधुरी सर्भेक्षण गरिएको थियो भने सर्भेक्षण कार्य सन् २०१० को अगष्टदेखि सेप्टेम्बरसम्म गरिएको थियो । सो सर्भेक्षणको प्रतिवेदन अनुसार बालबालिकाहरू विभिन्न १४ प्रकारका श्रमका क्षेत्रका कार्यरत रहेका छन् । पोखरा लेखनाथ महानगर क्षेत्रभित्र जम्मा १४७२, जना बालबालिका बालश्रममा संलग्न भएको पाइएको छ । पोखरा नगर क्षेत्रका श्रमिक बालबालिकामध्ये ४१ प्रतिशत र लेखनाथ नगर क्षेत्रका श्रमिक बालबालिकामध्ये ५८ प्रतिशत बालबालिका १४ वर्षभन्दा कम उमेरका रहेका छन् । प्रत्येक श्रमिक बालबालिकाको दैनिक औषत कार्य घण्टा ६ घण्टा भन्दा बढी नै रहेको छ (पो.म.न.पा.को वार्षिक रिपोर्ट, २०७३) । यस तथ्यलाई अझ प्रष्ट पार्नको निमित्त तलको तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.४: पोखरा र लेखनाथ नगर क्षेत्रमा रहेका श्रमिक बालबालिकाहरू

क्र.स	श्रमको क्षेत्र	पोखरा नगर क्षेत्र			लेखनाथ नगर क्षेत्र		
		बालिका	बालक	जम्मा	बालिका	बालक	जम्मा
१	घरेलु बालश्रम	३९५	२९३	६०८	३८	१४	५२
२	होटल तथा रेष्टुरेण्ट	८७	१६२	२४९	५	८	१३
३	ग्यारेज/ वर्कसप	३	१०६	१०९	.	१	१
४	निर्माण क्षेत्र	२४	८३	१०७	१	६	७
५	यातायातको क्षेत्र	२	४१	४३	.	१	१
६	बालुवा खानी	११	२५	३६	.	.	.
७	कृषि क्षेत्र	२०	३१	५१	२	.	२
८	सडक क्षेत्र	१	१०	११	.	.	.
९	मनोरञ्जनको क्षेत्र	.	२	२	.	.	.
१०	डुङ्गाको क्षेत्र	.	२	२	.	.	.
११	अन्य	२२	१४३	१६५	२	११	१३
जम्मा		५६५	८१८	१३८३	४८	४१	८९

श्रोत : पो.म.न.पा.को वार्षिक रिपोर्ट, २०७३ ।

माथिको तालिका २.४ माफर्त् पोखरा म.न.पा. भित्रका श्रमिक बालबालिकाहरू कार्यरत रहेको स्थान र उनीहरूको संलग्नता प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा घरेलु बालश्रम, होटल

तथा रेष्टुरेण्ट, ग्यारेज, वर्कसप, निर्माण क्षेत्र, यातायातको क्षेत्र, बालुवा खानी, कृषि क्षेत्र, सडक, मनोरञ्जन, डुङ्गा व्यवसायी साथसाथै अन्य विविध क्षेत्रमा संलग्नता भएको पाइन्छ ।

२.१.८ लागु औषध प्रयोग गर्ने बालबालिका

लागु औषधले मानिसलाई शारीरिक रूपमा मात्र नभई मानसिक रूपमा समेत विचलित गराउने गर्दछ । मुलुकको ठुला-ठुला शहरहरूमा लागु औषध प्रयोगकर्ताहरूको संख्या उच्च रहेको छ । पोखरा जस्तो ठूलो शहर भएको कास्की जिल्लामा पनि लागु औषध प्रयोगकर्ताको संख्या दिनप्रतिदिन बढ्दो छ । लागु औषध प्रयोगकर्ताहरूको पुनस्थापनाको क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्थहरूसँगको समन्वयमा कम्युनिटि सपोर्ट ग्रुप-पोखराले तयार पारेको तथ्याङ्क अनुसार कास्की जिल्लामा लागु औषध प्रयोग गर्ने १० देखि १४ वर्ष सम्मका बालकहरूको संख्या १९५ रहेको छ जसमध्ये १६० जनाले डेन्डाइड सुँघ्ने गर्दछन् र बाँकी ३५ जनाले ट्वावलेट लगायतका खाने लागु औषध प्रयोगकर्ताको रूपमा देखिएका छैनन् । त्यसैगरि १५ देखि १८ वर्षको उमेर समूहमा ६२ जना बालिक र ११४ जना बालकहरूमा लागु औषध प्रयोग गर्ने गर्दछन् । सबै उमेर समूहमा गरी जिल्लामा जम्मा ४११ जना बालबालिकाले लागु औषध प्रयोग गर्ने गरेका छन् (कास्कीका बालबालिकाको स्थिति, २०७३) । यो तथ्याङ्कमा रक्सी वा गाँजा वा दुवै प्रयोग गर्नेहरूको संख्यालाई भने समावेश गरिएको छैन । यो तथ्यलाई अझ प्रष्ट पार्न तलको तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.५: लागु औषध प्रयोग गर्ने बालबालिका

उमेर समुह	लागुऔषध प्रयोगकर्ताको संख्या			कैफियत
	बालिका	बालक	जम्मा	
९ वर्ष सम्मका	-	-	-	
१० - १४ वर्ष	-	१९५	१९५	जसमध्ये १६० जना डेन्डाइड सुँघ्ने रहेका
१५- १८ वर्ष	६२	१५४	२१६	
जम्मा	६२	३४१	४११	

स्रोत : कम्युनिटि सपोर्ट ग्रुप, २०६८ ।

यो तथ्याङ्कले बालबालिकाहरू पनि दुर्व्यसनमा संलग्न रहेको देखाउँछ । लागु औषधको प्रयोग जस्तो दुर्व्यसनमा लागेका बालबालिकाहरूको पुनर्स्थापनाको लागि जिल्लामा कम्युनिटी सपोर्ट ग्रुप लगायतका गैह्र सरकारी संस्थाहरूले मनोपरामर्श लगायतका सेवा उपलब्ध गराईरहेका छन् ।

२.१.९ सशस्त्र द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका

जुनसुकै प्राकृतिक प्रकोप वा द्वन्द्वबाट भएपनि सर्वप्रथम बालबालिकाहरू नै बढी प्रभावित भएको पाइन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वको प्रत्यक्ष असर, लगायत त्यसका आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक प्रभावहरूले बालबालिकाहरूलाई नकरात्मक असर पार्ने गर्छन् । नेपालको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले नेपालमा धेरै बालबालिकाहरूमा नकरात्मक प्रभाव परेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित बालबालिकाहरूलाई तत्काल राहतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु राज्यको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ ।

पछिल्लो एक वर्षमा कास्की जिल्लामा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव नरहेकाले यस अवधिमा कुनै पनि बालबालिका द्वन्द्व प्रभावित हुनु नपरेको कुरा यस क्षेत्रमा कार्यरत अधिकारवादी संस्था इन्सेकले जनाएको छ । तर विगतको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा कास्की जिल्लामा जम्मा १६ जना बालबालिका प्रभावित भएको पाइन्छ । उक्त तथ्यलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका २.६ विगतको सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भएका बालबालिकाको विवरण

घटनाको प्रकृति	पीडित भएका बालबालिकाको विवरण		
	बालिका	बालक	जम्मा
मृत्यु	२	२	४
बाबु वा आमा मध्ये एक वेपता पारिएका	७	५	१२
जम्मा	९	७	१६

स्रोत: इन्सेक क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा, २०७० ।

माथिको तालिका २.८ मा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भएका बालबालिकाहरूको जसले आमा बुबा दुवै गुमाउने बाबुआमा मध्ये एक गुमाउनेको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१.१० एच.आई.भी. र एड्स संक्रमित तथा प्रभावित बालबालिका

मानव शरीरको रोग प्रतिरोधात्मकशक्तिमा ह्रास ल्याउने जिवाणुलाई एच.आई.भी भनिन्छ । एच.आई.भी संक्रमणको अन्तिम अवस्थालाई एड्स भनिन्छ । यूएन एड्सद्वारा प्रकाशित Global Facts and Figures, 2009 का अनुसार सन् २००८ मा ३३.४ मिलियन मानिसहरू एच.आई.भी.को संक्रमणमा रहेका छन् भने दुइ मिलियन मानिसहरूको एड्सका कारण मृत्यु भएको छ । त्यस्तै गरी सन् २००८ मा करिब चार लाख ३० हजार बालबालिका एच.आई.भी. संक्रमित भएर जन्मिएका छन् । राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्र, (२००७० का अनुसार नेपालमा ६९,७९० जना व्यक्तिहरू एच.आई.भी. र एड्सको समस्यामा परेको अनुमान गरिएको छ । ती मध्ये १५ वर्ष मुनिका १८५७ जना बालबालिका र बाँकी ६७९३३ जना वयस्कहरू रहेका छन् । कास्की जिल्लामा विभिन्न जिल्लाबाट आई बसोबास गरेका १२२७ जना वयस्क मानिसहरू एच.आई.भी.बाट संक्रमित छन् जसमा महिला ५०८ जना र पुरुष ७१९ जना रहेको पाइन्छ भने संक्रमित बालबालिकाको संख्या भने शुन्य रहेको पाइन्छ (जिल्ला एड्स समन्वय समिति, २०७३) ।

२.१.११ बाल हेल्पलाईन (१०९८) र बाल संरक्षण

नेपाल सरकारले जोखिम एवम् आपत्कालिन अवस्थामा रहेका बालबालिकाको तत्काल उद्धार एवम् संरक्षण गर्ने उद्देश्य देशका विभिन्न स्थानमा टोल फ्रि फोन नं. (१०९८) सहितको बाल हेल्पलाईन कार्यक्रम संचालनमा ल्याएको छ । पोखरामा यस बाल हेल्पलाईन कार्यक्रमको सञ्चालन सिबिन नेपाल नामक गैह्रसरकारी संस्थाले गर्दै आएको छ । आपत्कालिन अवस्थामा रहेका तत्काल उद्धार गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका बालबालिकाको उद्धार एवम् संरक्षणका लागि स्वयम् बालबालिका वा जो कोहीले पनि यो निःशुल्क फोन नं. १०९८ मा सम्पर्क गरी सूचना उपलब्ध गराउन सकिन्छ । सो अवधिमा बाल हेल्पलाईन मा दर्ता भएका घटनाहरू र पिडित भएका बालबालिकाको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २.६ बाल हेल्पलाईनमा दर्ता भएका घटनाहरूको विवरण

क्र.स	घटनाको विवरण	पीडित बालबालिकाको संख्या		
		बालिका	बालक	जम्मा
१	शारीरिक दुर्व्यवहार	६	४	१०
२	यौन दुर्व्यवहार	४	०	४
३	श्रम शोषण	४	०	४
४	बाल विवाह	१	०	१
५	बालबालिका भेटिएको	१३	२५	३८
६	बालबालिका हराएको	७	३	१०
७	टुहुरा बनेको	१	०	१
८	छोडिएका	४	५	९
९	त्यागिएका	२	१	३
१०	अपाङ्गता सम्बन्धी	०	१	१
११	मृत्यु	२	०	२
१२	विरामी	२	४	६
१३	दुर्घटना	०	२	२
१४	बाल विज्याई	०	२	२
१५	शैक्षिक सहयोग	०	१	१
१६	वेवास्ता	४	४	८
१७	अन्य	२	०	२
जम्मा		५२	५१	१०३

श्रोत : सिविन बालहेल्पलाईन पोखरा, २०७० ।

माथिको तालिका २.७ मा बालबालिकाहरूप्रति गरि गतिविधिहरूको बालहेल्पलाईनमा दर्ता भएका घटनाहरूको विवरण जस्तो शारीरिक दुर्व्यवहार, यौन दुर्व्यवहार, श्रमशोषण, बाल विवाह, बालबालिका भेटिएका, बालबालिकाहरू हराएको, टुहुरा बनेका, त्यसै वेवास्ता गरिएको, बाबुआमा अजिम्मेवार भई त्यागिएका, अपाङ्गता सम्बन्धी मृत्यु, विरामी, दुर्घटना, बाल विज्याई, शैक्षिक सहयोग, वेवास्ता, साथै अन्य घटनाहरूको जानकारी गराइएको छ ।

२.१.१२ कारागारमा आश्रितको रूपमा रहेका बालबालिका

विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिका मध्ये कारागारमा बाबु वा आमासँग आश्रितको रूपमा रहेका बालबालिकालाई पनि लिनुपर्न हुन्छ । त्यहाँ रहँदा बालबालिकाको मनोसामाजिक अवस्थामा प्रतिकूल असर पर्ने र उनीहरूको समग्र विकासमा हानी हुने देखिन्छ । तर पनि बालबालिकालाई आफूसँग राखीएमा कैदमा रहनुपर्ने समय घट्न जाने कारणले बालबालिकालाई छोड्ने ठाँउ नहुनाले र बालबालिकालाई आमाको दुध खुवाउनुपर्ने कारणले पनि कैदमा रहनुपर्ने मानिसहरूले आफ्ना नाबालका छोरा छोरीहरूलाई आफूसँग कैदमा राख्ने गरेको देखिन्छ ।

कास्की जिल्लामा कारागारमा आश्रित बालबालिकाको संख्या निश्चित नै हुँदैन । अभिभावकहरू कारागारमा थपिने क्रमसँगै आश्रित बालबालिका पनि थपिने सम्भावनाका कारण यो सङ्ख्या अनिश्चित हुने गर्दछ । कास्कीको कारागारमा अभिभावकसँग आश्रितको रूपमा आउने बालबालिकालाई यस जिल्लामा कार्यरत विभिन्न आवासीय बालगृहहरूमा संरक्षणका लागि पठाउने गरिएको छ । बालबालिका कारागारमा आश्रितको रूपमा रहेका सूचना आउनसाथ त्यस्ता बालबालिकालाई यहाँको विभिन्न बालगृहहरूमा पठाउने गरिएको कारण बालबालिका यहाँका विभिन्न बालगृहहरूमा पठाउने गरिएको कारण बालबालिकालाई धेरै दिन कारागारमा आश्रित भई रहनुपर्ने अवस्था भने कास्की जिल्लामा रहेको छैन । त्यसैले नै २०७० सालको असार महिनाको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने आवासीय बालगृहमा पठाउने प्रकृत्यामा रहेकी पाँच वर्ष मुनीकी एक जना बालिका मात्र कारागारमा आश्रितको रूपमा रहेकी थिइन ।

२.२ सैद्धान्तिक समीक्षा

२.२.१ बाल अधिकार सम्बन्धी सिद्धान्त

विश्वव्यापी रूपमा बालअधिकार महासन्धिले मुलभूत रूपमा चारवटा सिद्धान्तहरू पारित गरेको छ । बाल अधिकार संरक्षण सम्बर्द्धनका लागि यी चार सिद्धान्त मुख्य मार्गदर्शकको रूपमा रहेका छन् जुन निम्न अनुसार रहेका छन् :

(१) सम्मान

प्रत्येक बालक वा बालिका आफैमा एक विशिष्ट तथा मूल्यवान व्यक्तित्व हो र ऊ मानव समुदायको एक महत्वपूर्ण सदस्य हो । तसर्थ उसको व्यक्तिगत सम्मान तथा मर्यादा, उसका खासखास आवश्यकताहरू तथा गोप्यताको उचित सम्मान र संरक्षण गरिदनुपर्दछ ।

(२) भेदभाव रहित

प्रत्येक बालक वा बालिकासँग उसको वा अभिभावकको वा कानूनी अभिभावकको वर्ण, जातजातीयता, रंग, लिङ्ग, भाषा धर्म, राजनीति वा अन्य विचार, राष्ट्रियता, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, क्षेत्रीयता, सम्पत्ति, अपाङ्गता तथा जन्म वा अन्य अवस्था लगायतका कुनै पनि कुराका आधारमा विभेद गर्न पाइनेछैन । साथै सबै बालबालिकालाई माथि उल्लेखित अवस्थाहरूबाट पृथक रहेर स्वच्छ तथा सम्मान व्यवहार पाउने अधिकार छ ।

(३) बालबालिकाको सर्वोत्तम हित

प्रत्येक बालबालिकालाई उसको सर्वोत्तम हितलाई पहिलो प्राथमिकता दिइएको पाउने अधिकार हुन्छ । यसको मतलव सार्वजनिक अथवा निजामति कल्याणकारी, सामाजिक संस्थाहरू, प्रशासनिक वा न्यायिक निकायहरूले बालबालिकासँग सम्बन्धित काम गर्दा बालबालिकाको उच्चतम हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ । बालबालिकाको उच्चतम हितको सिद्धान्त वा प्रावधानले कुनैपनि बालक वा बालिकालाई सम्भावित सबै प्रकारका नकरात्मक अनुभवबाट उसको संरक्षणको अधिकार तथा उच्चस्तरको विकासको लागि चाहिने अवसरलाई समेट्छ ।

संरक्षण: प्रत्येक बालबालिकालाई बाँचन पाउने तथा जीवन रक्षाको अधिकार छ, र उसलाई कुनै पनि प्रकारका हिंसा, आर्थिक, शारीरिक तथा यौनशोषण, भेदभाव, शारीरिक तथा यौनशोषण भेदभाव, शारीरिक, मनोवैज्ञानिक, बौद्धिक तथा भावनात्मक दुर्व्यवहार तथा वेवास्ताबाट संरक्षित हुने अधिकार छ । आवासीय बालगृहको हेरचाह वा संरक्षणमा रहेका बालबालिकासमेत संरक्षणको जोखिममा पर्न सक्ने हुनाले यसबाट जोगाउन विशेष उपायहरू अपनाउनुपर्दछ ।

सर्वाङ्गीण तथा सन्तुलित विकास: प्रत्येक बालबालिकालाई सकेसम्म उच्चस्तरको सर्वाङ्गीण तथा सन्तुलित विकासको अवसर पाउने अधिकार छ । त्यसैगरी उसलाई आफ्नो शारीरिक, बौद्धिक, आत्मीक, नैतिक तथा सामाजिक वृद्धि र विकासका लागि पूर्ण अवसर सहितको उच्चस्तरीय जीवन यापन गर्न पाउने अधिकार छ । गम्भीररूपमा आघातमा परेको बालक वा बालिकालाई उसको स्वस्थ विकासको प्रत्याभूत गराउन सबै उचित कदमहरू चालिनुपर्दछ ।

(४) बालबालिका विचार र भावनाको कदर

प्रत्येक बालबालिकालाई उनीहरूसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषयमा आफ्नो दृष्टिकोण, विचार तथा विश्वास, उनको आफ्नै शब्दमा स्वतन्त्ररूपमा प्रकट गर्न पाउने अधिकार छ । हरेक बालबालिकालाई उनीहरूको जीवनमा असर गर्ने हरेक निर्णयमा आफ्ना दृष्टिकोणहरू सहित योगदान पुर्याउने अधिकार छ । बालबालिकाको अभिव्यक्तिको अधिकार तथा निर्णयमा सहभागी हुन पाइने अधिकारलाई उसको बहदो क्षमता, उमेर, बौद्धिक विकासको सापेक्षतामा उचित एवम् जिम्मेवारीपूर्ण ढङ्गमा सम्मान एवम् कदर गरिनुपर्दछ ।

२.२.२ बाल अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धी

संयुक्त राष्ट्रसंघको वडा पत्रमा घोषित सिद्धान्त अनुरूप वर्तमान महासन्धिको राज्यपक्षहरूले मानव परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको समान तथा अखण्डनीय अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधारशील हुन् भन्ने कुरालाई मनन गर्दै राष्ट्रसंघको आधारभूत सिद्धान्तहरू र मानव अधिकार सन्धीहरू तथा घोषणाहरूका केही निश्चित तथा सम्बर्द्धन प्रावधानलाई स्मरण गर्दै, बालबालिकाहरूको दयनीय अवस्थाको कारणले उनीहरूलाई विशेष स्याहार र संरक्षणको खाँचो पर्छ भन्ने कुरा पुनः समर्थन गर्छ र प्राथमिक

स्याहार तथा परिवारको सुरक्षात्मक उत्तर दायित्व जन्मनु अगाडि र जन्मेपछि बालबालिकाहरूलाई आवश्यक पर्ने कानुनी र अन्य सुरक्षा र समुदायको साँस्कृतिक मुल्यहरूप्रतिको आदर बालअधिकार साकार पार्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्रमुख भूमिकामाथि विशेष जोड दिएको छ । सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारित बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि निम्न भागहरूमा निम्न कुराहरू व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

भाग -१ को धारा १ मा “कानुनद्वारा वयस्कताको उमेरको अन्यथा अवस्था गरेकोमा बाहेक १८ वर्षलाई वयस्कताको उमेर मानिएको छ ।

धारा-२ मा “विना अपवाद सम्पूर्ण अधिकारहरू सम्पूर्ण बालबालिकालाई उपलब्ध हुनेछ भन्ने सिद्धान्त र तिनीहरूलाई कुनैपनि किसिमको भेदभावबाट जोगाउनु राज्यको कर्तव्य हुनेछ । राज्यले कुनै पनि अधिकारको हनन् गर्नुहुँदैन बरु ती अधिकारहरूको बवर्द्धनका लागि सकरात्मक कार्य गर्नुपर्दछ ।”

धारा-३ मा “बालबालिकाको सम्बन्धमा गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूले उनीहरूका उच्चतम हितलाई मध्यनजर राख्नेछन् । बाबुआमा वा अन्य जिम्मेवार मानिसहरूले बालबालिकाका हितमा काम गरेनन् भने राज्यले त्यस्ता बालबालिकालाई पर्याप्त स्याहार संभारको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।

धारा-४ मा “महासन्धिमा उल्लेखित अधिकारलाई वास्तविकतामा उतार्नु राज्यको दायित्व हुनेछ ।”

धारा-५ मा “बालबालिकाको उदयोन्मुख क्षमताहरूसँग मेलखाने किसिमसँग मार्गदर्शन प्रदान गर्न बाबु आमा र ठूला परिवारको अधिकार र कर्तव्यहरूलाई मान्यता दिने राज्यको दायित्व हुनेछ ।”

धारा-६, मा “बाँच्न पाउने जन्मसिद्ध अधिकार र बालबालिकाको दीर्घजीवन र विकासप्रति राज्यको दायित्व ।

धारा-७ मा “जन्मेदेखि नाम राख्न र राष्ट्रियता प्राप्त गर्ने बालबालिकाको अधिकार”

धारा-८ मा “बालबालिकाको परिचयका आधारभूतका कुराहरू (नाम, राष्ट्रियता र पारिवारिक सम्बन्ध) संरक्षण गर्ने र आवश्यकता अनुसार पुनः स्थापना गर्नु राज्यको दायित्व ।

धारा-९, बालबालिकाको सर्वोत्तम हितहरू विपरित हुने अवस्थामा बाहेक आफ्नो आमाबाबुसँग बसोबास गर्ने अधिकार । आमा वा बाबु दुवैबाट छुट्टिएमा सम्पर्क

राख्ने पाउने अधिकार। राज्यको काम कारवाहीले गर्दा बाबुआमाबाट अलग हुन गएमा राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व ।

धारा-१०, पारिवारिक पुनर्मिलन हुन वा बाबुआमा र बालबालिकाको नाता कायम राख्नको निमित्त बालबालिकाले र निजको बाबुआमा कुनैले पनि मुलुक छाड्ने वा आफ्नो मुलुकमा प्रवेश गर्ने अधिकार ।

२.३ पूर्व अध्ययनहरूको समीक्षा

भट्टराई (२००२) का अनुसार समुदायका सौतेनी बाबुआमाहरूले साना बालबालिकाहरूलाई सहनै नसक्ने गारो-गारो काममा लगाउने, काम नगरेमा खानपान बन्देज साथै अन्य लत्ता कपडाहरूको व्यवस्था पनि नगरिदिने शिक्षाको अलवा सानै उमेरमा खानाको लागि कामदारमा लगाउनाले बालबालिकाहरूले अत्यन्तै दुःखदायी पीडा सहनु पर्ने अवस्था हुन्छ । यसरी सानो मुल्यमा धेरै काम गर्नुपर्ने बाध्यताले उनीहरू सडकतिर भौतारिन बाध्य हुन्छन् ।

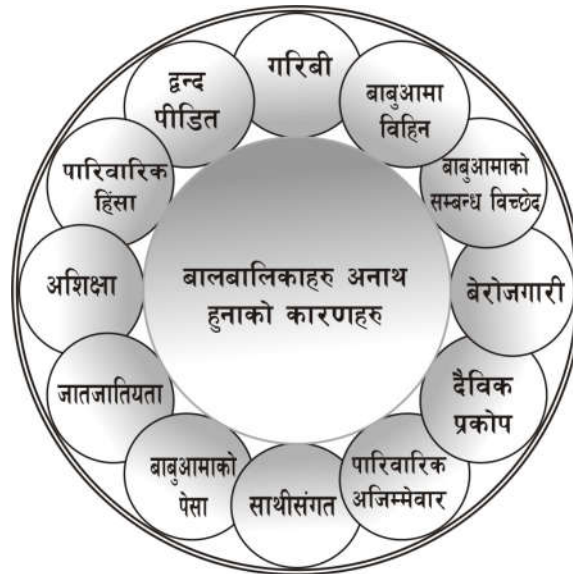
CWIN (२००६), अनुसार नेपाली समाजिक परिवेशका ग्रामिण भेगका अति विपन्न परिवारका बालबालिकाहरू शहरका प्रमुख क्षेत्र (पोखरा, विराटनगर, भैरहवा, काठमाडौं, नारायणगढ) का घरहोटलमा काम गर्नु, सवारीका साधनमा हिडडुल गर्नु, सामान लोड, अनलोड गर्नु, अन्य जोखिमयुक्त कार्यमा लगाइनुले उनीहरूले उचित किसिमको शिक्षा, स्वस्थकर खाना, राम्रोसँग आड ढाक्ने कपडा आदिको अभावले वृद्धिदर उमेरमा नकरात्मक प्रभाव पारिरहेको पाउन सकिन्छ । जसको कारण उनीहरू बढी असंरक्षित गैरजिम्मेवारी बन्न पुग्छन् ।

अधिकारी (२००७) का अनुसार केही मानिसहरू सडक बालबालिकाहरूलाई माया/सहानुभुति को व्यवहार गर्दैनन् । सडकसम्म आउनु उनीहरूको इच्छाको कारणले नभई आफ्ना बाबुआमाको पहिचान नभएको, बाबुआमाले छोराछोरीमाथि उत्तरदायित्व बहन गर्न नसक्नाले अति गरिबी, बाबुआमाको भ्रगडाको कारण, सौतेनी आमाको दुर्व्यवहार द्वन्दपीडितको कारणले आउँछन् । मानिसहरू ख्याल गर्दैनन् कि सडक बालबालिकाहरूले सामाजिक सद्भावमा असर पार्दछ भन्ने । तिनीहरूपनि सोही राष्ट्रका नागरिक हुन् । उनीहरू समाजबाट अपहेलित, एकलताको अवस्थामा हुन्छन् उनीहरूले विभिन्न व्यवहारहरू गर्न बाध्य हुन्छन् जस्तोकि अपशब्द बोल्नु, चुरोट पिउनु, नशालु पदार्थहरू पिउनु, दुर्गन्धित चिजहरू सुध्दै हिड्नु आदि आदि । यसरी बालबालिकाहरू यस्तो अवस्थासम्म आउनुमा उनीहरूलाई पारिवारिक नैतिक शिक्षाको कमी, माया ममताको कमी, बालबालिकाको इच्छामाथि कुण्ठित हुनु, अभावको सिर्जना हुनुले सकडसम्म पुगेको भन्ने पाउन सकिन्छ ।

न्यौपाने (वि.सं.२०६७) का अनुसार बालबालिकाहरू बेसहारा, अनाथ हुन जानुमा बच्चाहरूको बाबुआमा दुवै नहुनु, सौतेनी बाबुआमाको दुर्व्यवहार, साथीहरूको लहलहैमा हिड्नु, अधिक मात्रामा बालश्रमका कारण प्रमुख रहेको पाउन सकिन्छ ।

क्षेत्री (२०१४) का अनुसार बालबालिकाको सामाजिकीकरणमा उसको परिवारको सामाजिक साँस्कृतिकरणले प्रभाव पार्दछ । परम्परादेखि सिक्दै, भोग्दै नराम्रा संस्कारहरू जस्तोकि परिवारले बालबालिकाको लवाई, खुवाई, आश्रय, व्यवस्थापन आदिमा परिवर्तन गर्न नसक्नु सामान्य आधारभुत आवश्यकता पनि पुरा गर्न नसक्नुले पुरानै संस्कारमा जरा गाडिनु, समयअनुसार समायोजन हुन नसक्नुले पनि बालबालिकामा निराशापन, दरिद्री भावना, सङ्किर्ण सोचाईको विकास हुन्छ । उसको दिमाख अगाडि पुरानै सोचको ठूलो पर्दाले उसलाई उम्कनै नसक्ने अवस्थाले पनि बालबालिकाहरू असंरक्षित बन्न पुग्छन् ।

२.४ अवधारणागत खाका

चित्र नं. २.१ अवधारणागत खाका

यस अध्ययनमा मुख्य रूपमा बालबालिकाहरू अनाथ हुनाको कारणहरूमा गरिबी, बाबुआमा विहिन, बाबुआमाको सम्बन्ध विच्छेद, पारिवारिक हिंसा, अशिक्षा, बेरोजगारी, जातजातियता, बाबुआमाको पेसा, साथीसंगत, पारिवारिक बेजिम्मेवारीता, द्वन्द्वपीडित, दैविक प्रकोप जस्ता चरहरू रहेका छन् । यस्ता चरहरूले बालबालिकाको सामाजिक, मानसिक एवम् संवेगात्मक रूपमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइन्छ । जसको कारण बालबालिकाहरू अनाथ बेसहारा भई कुकार्यमा लाग्ने, सडकमा भौतारिने, विभिन्न किसिमका दुर्व्यसनीहरूमा फस्ने गरेको पाइन्छ ।

अध्याय : तिन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य

प्रथमतः त्रिभुवन विश्व विद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको निमित्त शोध पूरा गर्नुपर्ने भएकोले शोधकर्ताको उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधि अन्तर्गत कास्की जिल्ला पो.ले.म.न.पा. वडा नं. ६ मा अवस्थित चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र वडा नं. १६ स्थित अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रम बाल गृहलाई लिइनेछ । समुदायका व्यक्तित्वहरूद्वारा खोलिएको यस बालगृहमा गरिव असहाय, अनाथ बालबालिकाहरूको संरक्षण गरी उनिहरूको उचित खानपान, शिक्षादिको साथै विभिन्न जात, धर्म, वर्ग, क्षेत्र संस्कृति, परिस्थिति उमेर र व्यवहारका बालबालिकाहरूलाई संयमित बनाई पारिवारिक वातावरणको गृहमा सम्पूर्ण बालअधिकारको प्रत्याभूति सहित संरक्षण गर्नु र पुनस्थापित गरेकोले पनि यस क्षेत्र छानिएको हो ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

बालबालिकाहरूको यथार्थ चित्रण गर्दै उनीहरूको सामाजिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस शोध अध्ययनमा प्रमुख रूपमा वर्णानात्मक एवम् व्याख्यात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरी अनुसन्धान गरिएको छ ।

३.३ समग्र अध्ययन विधि

अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप कास्की जिल्लाको पो.ले.म.न.पा. -६ बैदाममा अवस्थित चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन बालगृह र वडा नं १६ स्थित अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रमलाई उद्देश्यमूलक अध्ययन विधिबाट छनौट गरिएको छ । आश्रममा आश्रित कूल ६६ जना मध्ये १० वर्ष भन्दा कम उमेरका बालबालिकाहरूले स्पष्ट रूपमा आफ्नो कुरा बताउन नसक्ने

सम्भावना भएको हुँदा १० वर्ष भन्दा माथिका ४५ जना बालबालिकाहरूलाई नै पूर्ण संख्या मानि समग्र अध्ययन विधिबाट अध्ययन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत एवम् प्रकृति

यस अध्ययनमा बालबालिकाको सामाजिक पृष्ठभूमि बुझ्न साथै यस बाल गृह आउनुपूर्व र बाल गृहमा संरक्षित पश्चात्को अवस्था बारे जानकारी लिनको निम्ति अध्ययन स्थलमा नै उपस्थित भई अन्तर्वार्ता अनुसूचिको माध्यमबाट प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधिबाट मुख्य रूपमा सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क र गौण रूपमा गुणात्मक तथ्याङ्क लिइनेछ, छ साथै अवलोकन विधिलाई पनि आवश्यकता अनुरूप उपयोगमा ल्याइनेछ । द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलनका निम्ति बालबालिका सम्बन्धी प्रकाशित पुस्तकहरू, बालगृहका वार्षिक रिपोर्ट, स्मारिका, प्रतिवेदन, ब्रुस्रहरूको सहायता लिइएको छ ।

३.५ प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका मुख्य साधनहरू मध्ये अन्तर्वार्ता अनुसूचि र अवलोकन साधनलाई प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता अनुसूचि

शोध अध्ययनका निम्ति अन्तर्वार्ता विधिलाई मुख्य विधिको रूपमा दृष्टिगत गरी अनाथ, बेसहारा बालबालिकाको सामाजिक पृष्ठभूमि साथै उक्त बच्चाहरूको गृह प्रवेश पूर्व र पश्चात्को अवस्थाबारे यथार्थ जानकारी लिनको लागि अन्तर्वार्ता अनुसूचि तयार गरि सम्बन्धित बालबालिकाबाट लिइएको छ । सूचिमा उत्तरदाताको सामाजिक पृष्ठभूमि (नामथर, ठेगाना, लिङ्ग, उमेर, जात, धर्म र शिक्षा) थाहा पाउनका लागि आवश्यक प्रश्नहरू तयार गरिएको थियो । प्रश्नावली सँगसँगै आवश्यकता अनुरूप बालगृहका सञ्चालक एवम् कार्यसमितिका पदाधिकारीहरूबाट पनि तथ्य लिने कार्य गरियो ।

३.५.२ अवलोकन

अध्ययनको सिलसिलामा आफ्नो उद्देश्य अनुरूप अध्ययन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रूपमा देखिएका उद्देश्यसँग मेल खाने घटनाक्रमहरूलाई समेटी दृश्यावलोकन भएका कुराहरूलाई तथ्यपरक बनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५.३ मुख्य जानकारी व्यक्तिहरूसँग छलफल

बाल संरक्षण सम्बन्धी जानकारी लागि बालगृहमा संलग्न रहेका सम्बन्धित व्यक्तित्वहरूलाई एकै ठाउँमा राखी बाल संरक्षण विषय अन्तर्गत रही समुहका व्यक्तित्वहरूको भनाइहरू समेटिएको छ ।

३.५.४ वैयक्तिक अध्ययन

यस शोध अध्ययनमा कूल ४५ जना उत्तरदाताहरू मध्ये जेहेन्दार, मिहिनेती, लगनशील र अनुशासित २ जना उत्तरदाताबाट आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिको लागि वैयक्तिक अध्ययनको रूपमा लिइएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

कुनैपनि अध्ययन अनुसन्धानको सफलताको मापदण्ड प्राप्त गर्न तथ्याङ्कहरूको प्रभावकारी विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा भर पर्दछ । तसर्थ यस बालगृहमा संरक्षित बच्चाहरूबाट प्रस्फुटित कोरा तथ्यहरूलाई वैज्ञानिक रूपबाट व्यवस्थित गरी तालिकाको प्रकृति अनुसार वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गरिने छ । तथ्यहरूको प्रकृति हेरेर गुणात्मक तथ्यहरूलाई पनि आवश्यक मात्रामा तथ्यपरक बनाई विश्लेषण गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक तथ्यलाई आवश्यकताअनुसार तालिकीकरण एवं वृत्तचित्रद्वारा स्पष्ट पारि तथ्याङ्कहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय : चार

अध्ययन क्षेत्र एवम् उत्तरदाताको पृष्ठभूमि

मुख्य गरी अध्ययन क्षेत्रको परिचय, आश्रित बालबालिकाको सामाजिक जनसाङ्ख्यिक विवरण एवम् बालगृहले पुर्‍याएको योगदानको बारेमा यस अध्यायमा चर्चा गरिएको छ ।

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय

मानव सेवाको मूल मर्मलाई आत्मसात गर्दै आज भन्दा करिब १० वर्ष अघि वि.सं. २०६३ सालमा अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रम र २०६५ मा चायल्ड वेयरफेयर एण्ड एजुकेशन बालआश्रम त्यस क्षेत्रका समाजसेवी तथा व्यवसायीहरूको पहलमा संस्थापक शारदा बस्नेत र हरि अधिकारी, एवम् दिपक गुरुङको अगुवाईमा स्थापना भएको हो । केही असाहय तथा अनाथ बालबालिकाहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्ने तथा समाजमा आवश्यक अन्य सामाजिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यका साथ स्थापित यस संस्थाले करिब १५०० जना भन्दा बढीको जीवनमा प्रत्यक्ष रूपमा तथा करिब २२,००० जना भन्दा बढी मानिसहरूको जीवनमा परोक्ष रूपमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सफल भएको पाइन्छ (वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७३) । दुवै बाल संरक्षित संस्थाहरूले आफ्ना मुख्य कार्यक्रमहरूमा (१) छात्रवृत्ति सहयोग कार्यक्रम, (२) पारिवारिक आत्मनिर्भर कार्यक्रम (३) महिला सशक्तिकरण कार्यक्रम (४) गाउँघर क्लिनिक (५) कोष सङ्कलन सम्बन्धी कार्यक्रम र (७) अन्य विविध कार्यक्रमरु रहेका छन् ।

४.१.१ बालगृहमा संरक्षित बालबालिकाको अवस्था

चाइल्ड वेयरफेयर एण्ड एजुकेशन पोखरा लेखनाथ म.न.पा.वडा नं. ६ तथा अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रम कास्की, पोखरा लेखनाथ १६, बाटुलेचौरमा सञ्चालित विभिन्न जात, धर्म, वर्ग क्षेत्र, साँस्कृतिक, परिस्थिति, उमेर र व्यवहारका बालबालिकाहरूलाई संयमित बनाई पारिवारिक वातावरणमा सम्पूर्ण बालअधिकारको प्रत्याभूति सहित संरक्षण गर्नु संस्थाले प्रमुख दायित्व लिएको पाइयो । हालसम्म कुल ९३ जना बालबालिकाले संरक्षण पाइसकेका र ती मध्ये २७ जना बालबालिकाहरू बालगृहबाट पारिवारिक तथा सामाजिक

पुनर्स्थापना गरिसकेका बाँकी रहेका कुल ४५ जनाले निरन्तर संरक्षण प्राप्त गरिरहेका छन् । एस.एल.सी. तथा १२ कक्षा पास गरी रोजगारमुलक तथा पारिवारको आर्थिक स्थितिमा सुधार आएको कारण कतिपय बालबालिकाहरू आफ्नो घरमा पुनर्स्थापना भएको पनि पाइन्छ । उमेर, कक्षा र जिल्ला अनुसार संरक्षित बालबालिकाहरू तलको तालिका ४.१, ४.२ र ४.३ बाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.२ बालगृहमा गरिने कार्यक्रमहरू

(क) वार्षिक कार्यक्रम

बालगृहको मुल शिक्षा मानवता, माया तथा सहयोगको भावनालाई आत्मसासाथ् गरि वर्षभरि दैनिक कार्य तालिका अनुरूप बालबालिकाहरू परिचालित, बालबालिकासँग छलफल गरि त्रैमासिक खाना तालिका बमोजिम पौष्टिक आहारा प्रदान गरिन्छ । बालबालिका तथा कर्मचारीहरू समेतको संलग्नतामा नियमित सरसफाई कार्यक्रम सम्पन्न गरिदै आएको पाइन्छ । बालबालिकाको लागि मात्र नियमित मासिक रूपमा बाल क्लवको बैठक भएको पाइन्छ । विद्यालय अध्ययन, नृत्य, कम्प्युटर कक्षा, अङ्ग्रेजी कक्षा, आर्ट सम्बन्धी कक्षा आदि र स्वस्थ रहनको लागि विहान नियमित योगा, शारीरिक अभ्यास, स्वास्थ्य परिक्षण, सन्तुलित भोजन रहेको छ । मनोरन्जन तर्फ आउटिट टिलिभिजन, फिल्महरू, ज्ञानवर्धक डकुमेन्ट्री र नियमित बनभोजहरू, ट्रेकिङ समयानुसार गरिन्छ खेलकुदतर्फ फुटबल, टेवल टेनिस, चेस, भलिबल, क्यारम बोर्ड, लुडो, लगायत अन्य इनडोर र आउटडोर क्रियाकलापहरू, प्रतिभा प्रष्फुटन कार्यक्रम- बालबालिकाद्वारा साप्ताहिक रूपमा सञ्चालन हुने प्रतिभा प्रष्फुटन कार्यक्रम जसमा नृत्य नाटक, चुटकीला, गायन, उद्घोषण, वक्तृत्वकलामा सहभागी गराई बाह्य ज्ञानवर्द्धक कार्य गरेको छ । बालबालिकाको उमेर र स्वास्थ्य अनुरूप गृहको कार्यमा सहभागिता । सरसफाई कार्यक्रम-बालबालिकाद्वारा सामाजिक दायित्व बोधको लागी आफ्नो आसपासका क्षेत्रहरूमा त्रैमासिक रूपमा सरसफाई कार्यक्रम साथै अन्य तालिम गोष्ठी तथा बालअधिकार, दुर्व्यवहार जनचेतनामुलक कार्यक्रममा सहभागी गराएको पाइन्छ । बालबालिकाहरूको समाजका सदस्यहरूसँग पनि घुलमिल गराउने (सामाजिकीकरण) उद्देश्यले वर्षको २ पटक आफ्नो घर या नातेदारको मा पठाउने र शैक्षिक भ्रमणका योजनाहरू पनि ल्याउने गरेको पाइन्छ । शैक्षिक विदाका दिनहरूमा विशेष कार्यक्रम तालिका बनाई बालबालिका परिचालन तथा व्यवस्थापन जिम्मेवारीपूर्ण बहन गरी वर्षभरिका हरेक चाडपर्व मनाउने तथा संस्कृतिको बारेमा जानकारी दिने कार्य पनि गरिन्छ ।

ख) छात्रवृत्ति कार्यक्रम

निरन्तर छात्रवृत्ति कार्यक्रम अन्तर्गत स्थापना कालदेखि नै टुहुरा, अर्धटुहुरा बालबालिकाहरूलाई सहयोग गर्दै आईरहेकोमा विभिन्न वर्षहरूमा विभिन्न संघसंस्थाहरू, निजी विद्यालयहरूसँग सहकार्य एवम् हातेमालो गरी गरिब तजा जेहेन्दार बालबालिकाहरूलाई छात्रवृत्ति दिने कार्य गरिएको छ । त्यस्तैगरी बाँकी कमजोर बालबालिकाहरूलाई सरकारी स्कूलसँग सहकार्य गरी आवश्यक पर्ने ड्रेस, मोजा, सम्पूर्ण स्टेशनरी सामग्री, किताब भोला, दशै कपडा तथा केही खर्च, यातायात खर्च र औषधी उपचार विद्यालयमा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च संस्थाले जुटाउँदै आएको पाइन्छ ।

तालिका : ४.१ कक्षा अनुसार निरन्तर सहयोग प्राप्त गरिरहेका बालबालिकाको

विवरण	बालबालिका	जम्मा
३ देखि ५ कक्षा सम्म	६	१३.३३%
६ देखि ८ कक्षा सम्म	२३	५१.११%
९, १०, कक्षा तथा सो भन्दा माथि	१६	३५.५५%
कुल	४५	

स्रोत: वार्षिक रिपोर्ट, २०७३ ।

तालिका ४.१ अनुसार संस्थाले निरन्तर रूपमा आर्थिक सहयोग गर्ने बाल बालिकाहरू सबैभन्दा बढी ६, ८ कक्षा अर्थात् सोभन्दा बढी पढ्ने बालबालिकाहरू १६ जना अर्थात् ३५.५५ प्रतिशत रहेका छन् भने सबैभन्दा कम ३ देखि ५ कक्षासम्म पढ्ने ६ जना रहेका छन् । त्यस्तैगरी ९, १० कक्षा अर्थात् सो भन्दा माथिल्लो कक्षामा पढ्ने बालबालिकाहरू १६ जना (३५.५५%) रहेका छन् । उक्त तालिकाबाट ६ देखि ८ कक्षा सम्म पढ्ने बालबालिकाको संख्या बढी देखिन्छ ।

(ग) कोष सङ्कलन सम्बन्धी

यस कार्यक्रम अन्तर्गत संस्थाको आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतहरूको पहिचान तथा कोष संकलन विविध कार्यक्रमहरू गरेको जसका लागि स्वदेशी तथा विदेशी विशेषज्ञहरूबाट नियमित सहयोग लिइएको थियो । मुख्यत संस्थागत १० वर्ष किताब, संस्थागत वेभ साइटलाई अपडेट तथा प्रचारप्रसार, नियमित त्रैमासिक न्युजलेटरको वितरण, सामान्य भेटघाटको लागि आउने विदेशीहरूलाई कोष सङ्कलनको लागि प्रस्तावहरू, डकुमेन्ट्री,

निर्माण तथा पोष्ट लगायत पोष्ट कार्ड, टि-सर्ट, हस्तकलाका सामाग्रीहरूको विक्रि गरिएको थियो । यसका साथै दातृ निकायका प्रतिनिधिहरू तथा उहाँहरूको सर्कलमा रहेका विदेशीहरूलाई नेपाल भ्रमणको निम्तो दिने, टुर व्यवस्थापनमा आवश्यक सहयोग गर्ने तथा अन्य विविध उपायहरूको अवलम्बन गरि संस्थागत कोष सङ्कलनको कार्य गरिएको थियो । जसले गर्दा उक्त व्यक्तिहरूले संस्थागत कोष सङ्कलनमा सहयोग तथा अन्य विविध उपायहरूको अवलम्बन गरि संस्थागत कोष सङ्कलनको कार्य गरिएको थियो । उक्त व्यक्तिहरूले संस्थागत कोष सङ्कलनमा सहयोग तथा संस्थाप्रति आवद्ध भई दीर्घकालिन सहयोगीको रूपमा विविध सहयोग गर्दै आएको जानकारी पाइन्छ ।

(घ) अन्य विविध

१) वार्षिक साधारण सभा सम्पन्न : यस यस चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशनले हरेक वर्ष भै गत वर्षपनि आफ्ना बालबालिकाहरू, कर्मचारीहरू कार्यसमिति पदाधिकारीहरू तथा सल्लाहकारहरूका विच हर्साउल्लासकासाथ आफ्नै भवनमा सम्पन्न गरेको छ ।

२) विविध मनोरन्जनात्मक कार्यक्रम: हरेक वर्ष भै यस वर्ष पनि नेपालमा मनाईने मुख्य मुख्य चाडपर्वहरू सम्पूर्ण कर्मचारी, कार्य समितिका पदाधिकारीहरू तथा अन्य सहयोग दाताहरूसँगको सहकार्यमा मनोरन्जनात्मक कार्यक्रमहरूको आयोजना गरि मनाएको पाइयो । जसमा मुख्यतः रक्षा बन्धन, कृष्ण जन्माष्टमी, हरितालिका तिज, वडा दशैं, तिहार, एकादशी, क्रिशमस, टोटे पर्व, होली, शिवरात्रि, इष्टर पर्व, सरस्वति पुजा, बुद्ध जयन्ति, तमु ल्होसार, अङ्ग्रेजी तथा नेपाली नयाँ वर्ष, राम नवमी ब्रत छठ पर्व गाईजात्रा आदि रहेका छन् ।

४.२ संरक्षित बालबालिकाको सामाजिक जनसाङ्ख्यिक विवरण

४.२.१ लिङ्ग

हाम्रो धार्मिक, सामाजिक, पारम्परिक अनुसार लैङ्गिक दृष्टिकोणले छोराछोरीमा भेदभाव गरिए जस्तै कास्की जिल्लामा असंरक्षित बालबालिकाहरू मध्ये केटाको तुलनामा केटीको संख्या बढी भएको पाइन्छ। जुन तालिका ४.६ अनुसार स्पष्ट छ।

तालिका ४.२ : उत्तरदाताको लिङ्ग अनुसार विवरण

लिङ्गगत विवरण	संख्या	प्रतिशत
केटी	२१	४६.६६
केटा	२४	५३.३४
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४।

माथिको तालिका ४.२ अनुसार कुल ४५ जना संरक्षित उत्तरदाता बालबालिकाहरू मध्ये अध्यधिक मात्रामा केटाको संख्या २४ जना (५३.३४%) रहेको पाइन्छ। माथिको तालिकामा तुलनात्मक हिसावले हेर्दा केटा र केटीको संख्यामा त्यति भिन्नता नभए पनि सडकमा भौतारिने बालबालिकाहरू मध्ये केटी भन्दा केटाको संख्या बढी देखिन्छ।

४.२.२ धर्म

मानिसलाई कर्तव्यबोध गराउने र नैतिक निष्ठावान गराउने एक प्रमुख माध्यम धर्म हो। कुनैपनि धर्मले मानिसलाई कुभलो हुने कार्य सिकाउँदैन। त्यसैले हरेक मानव एक न एक धर्ममा आस्थावन भएको पाउन सकिन्छ। हरेक समाज प्राचीन, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पारम्परिक पद्धतिमा आधारित छ। सामाजिक, धार्मिक मूल्यमान्यता अनुसार अनुसरण नगर्नु वा कुवाटो कुसंस्कार अगाल्नु भनेको धर्म विपरितको कार्य हुन जान्छ। अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिएको चायल्ड वेलफेयर एजुकेशन फाउण्डेसन र अन्नपूर्ण आत्म निर्भर बालश्रममा संरक्षित रहेका बालबालिकाहरूको धार्मिक आस्था अनुसारको संलग्नता तालिका ४.७ बाट प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.३ उत्तरदाता बालबालिकाको धर्म अनुसार विवरण

धर्मगत विवरण	संख्या	प्रतिशत
हिन्दू	३३	७३.३३
क्रिश्चियन	७	१५.५५
बौद्ध	३	६.६६
मुस्लिम	२	४.४४
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.३ मा कुल दुईवटै बालगृहमा संरक्षित बालबालिकाहरू कुल ४५ जनामध्ये अत्यधिक मात्रामा हिन्दु धर्ममा आस्थावान ३३ जना (७३.३३%) बालबालिकाहरू रहेको पाइयो । क्रिश्चियन र बौद्ध क्रमशः ७ जना (१५.५५%), ३ जना (६.६६%) साथै मुस्लिम अति न्यून २ जना (४.४४%) रहेको पाइयो ।

४.२.३ जात/जातियता

नेपाल बहुजाति, बहुधार्मिक, बहुभाषभाषी र संस्कृति भएको एक फूलबारी हो । प्रत्येक जातजातियता अनुसारका कर्महरू हुन्छन् । नाता गोता, जन्म, विवाह र मृत्युसंस्कार पनि जातजातियता अनुसार फरक पाइन्छ । कति जातजातिमा सामाजिक उत्तरदायित्व वहन गर्न कठोरता छ भने कतिपय जातिजाति धर्ममा सामाजिक उत्तरदायित्व साधै लचकता पनि छ । बढी कठोरता र लचकताले पनि बाबुआमाले आफ्नो बालबालिकाहरूप्रति जिम्मेवारीमा फरकपना गरेको पाइन्छ । बढ्दो आधुनिकता, गर्भपतनमा छुट र सम्बन्ध विच्छेद एवम् पुनर विवाहमा सहजताले गर्दा पनि बाबुआमाको सम्बन्धमा तिक्तता आउँदा बालबालिकामा संवेगनात्मक, मानसिक रूपबाट टर्चर पर्न जान्छ । जात अनुसारका संरक्षित अनाथ बालबालिकाहरूको विवरण तलको तालिका मार्फत् प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.४ उत्तरदाता बालबालिकाको जात अनुसार विवरण

जात	संख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण/क्षेत्री	२१	४६.६६
जनजाति	१३	२८.८
दलित	११	२४.४
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.४ अनुसार कुल ४५ जना बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ब्राह्मण/क्षेत्री परिवारका २१ (४६.६६%) रहेका छन् । तत्पश्चात जनजाति १३ जना (२८.८%), दलित ११ (२४.४%) रहेका छन् । उक्त तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने हाल दलित र जनजाति भन्दा पनि ब्राह्मण/क्षेत्री परिवारका बालबालिकाहरू बढी असंरक्षित हुन पुगेको पाइयो ।

४.२.४ कक्षा

अनाथ बालबालिको लागि संरक्षित यी दुई चायल्ड वेलफेयर एजुकेशन फाउण्डेसन र अन्नपूर्ण आत्म निर्भर बालश्रममा संरक्षित बालबालिकालाई “शिक्षाको ज्योतिबाट वञ्चित हुन नपरोस्, शिक्षा लिने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार” भन्ने उद्घोसकासाथ यस बालगृहले संरक्षित बालबालिकाहरूलाई समय, युग सुहाउँदो अन्य बालबालिका सरह शिक्षादिक्षा दिने काम गरेको छ । जुन तालिका ४.१० अनुसार प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.५ उत्तरदाता बालबालिकाको कक्षा अनुसार विवरण

कक्षागत विवरण	संख्या	प्रतिशत
५- एस.एल.सी.	२८	५५.५५
एस.एल.सी. भन्दा माथि	१०	२२.२२
१-५	७	१५.५५
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.५ अनुसार कुल ४५ जना अनाथ बालबालिका मध्ये कक्षा ५ देखि एस.एल.सी.सम्म अध्ययनरत बालबालिका अत्यधिक (५५.५५%) मात्रामा रहेको पाइयो । एस.एल.सी. भन्दा माथि १० जना (२२.२२%) रहेको छन् भने १-५ सम्म पढ्ने बालबालिकाहरू न्यून रहेका छन् ।

यस तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट गर्न सकिन्छ उमेरगत होस् कक्षागत हिसावले होस् सबैभन्दा बढी बालबालिकाहरूले अनाथ या बेसहाराको महसुस गर्ने बेला नै आफु अलि जान्ने बुझ्ने भएपछि हो । बालबालिकाहरू केही जान्ने बुझ्ने उमेर भनेको नै ११-१५ वर्ष भित्र हो यस्ता उमेरगतका बालबालिकाहरू धेरैजसो कक्षा ५ देखि एस.एल.सी. दिने भित्र नै पर्दछन् । यस्ता

समुहका बालबालिकाहरू बुझ्ने अवस्थाका भएपनि आफ्नो कुरामा बढी मात्रामा अड्डी लिने भविष्यको लागि न्यून सोचाई तत्कालका व्यवहारमा मात्र उनीहरू बढी लाग्ने हुँदा बालबालिकाहरूलाई बढी मात्रामा संरक्षकत्वको खाँचो पर्ने बेला नै यही समयमा हुन जान्छ ।

४.२.५ तालिम

अनाथ बालबालिको लागि संरक्षित यी दुई अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रम र चायल्ड वेयलफेयर एजुकेशन बालगृहमा संरक्षित बालबालिकालाई “शिक्षाको ज्योतिबाट बञ्चित हुन नपरोस्, शिक्षा लिने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार” भन्ने उद्घोसकासाथ यस बालगृहले संरक्षित बालबालिकाहरूलाई समय, युग सुहाउँदो अन्य बालबालिका सरह शिक्षाद्वारा दिने काम गरेको छ । जुन तालिका ४.१० अनुसार प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.६ उत्तरदाता बालबालिकाको पढाई अतिरिक्त अन्य तालिम विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
योगा	२०	४४.४४
रेडियो प्रस्तोता	५	११.११
म्युजिक	४	८.८
बेकरी	३	६.६६
बाल अधिकार तालिम	३	६.६६
कुनै पनि छैन	१०	२२.२२
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.६ अनुसार कुल ४५ जना अनाथ बालबालिकाका अनुसार योगा सम्बन्धी तालिम पाएको बताउने २० जना (४४.४४%) पाइयो भने १० जना अर्थात् २२.२२ प्रतिशत बालबालिकाले नै थाहा छैन भन्ने जानकारी दिए । रेडियो प्रस्तोता, म्युजिक, बेकरी, बाल अधिकार जस्ता तालिम पनि दिइएको भन्ने बताउनेमा क्रमशः ५ जना, ४ जना, ३ जना, ३ जना रहेको पाइयो ।

यस तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट गर्न सकिन्छ भने संरक्षित बालबालिकाको लागि योगा तालिम अत्यन्त आवश्यक छ भन्ने ठानेर अर्थात् आफ्नो घरपरिवारको थाहानभएका बालबालिकाको लागि मानसिक रूपले सबल बनाउन साथै उनीहरूलाई परिवारविनाको जिवनको पीडा विसार्उनको लागि योगा तालिम दिइएको हुन सक्ने जुन अत्यधिक विद्यार्थीले जानकारी दिएको पाइयो । योगा तालिमको साथसाथै यसका अतिरिक्त अन्य तालिमहरूले बच्चाहरूको आत्मबल, मनोबल, सिपमूलक साथसाथै आफ्नो अधिकारको लागि सोच्न सक्ने क्षमताको विकास वृद्धि हुने हुँदा रेडियो प्रस्तोता, म्युजिक, बाल अधिकार तालिमहरू संस्थाले दिइ उल्लेखनीय कार्य गरेको पाइयो ।

४.२.६ जन्मस्थान

अनाथ बालबालिकाको लागि संरक्षित यी दुई चायल्ड वेलफेयर र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालगृहमा संरक्षित बालबालिकालाई “शिक्षाको ज्योतिबाट बञ्चित हुन नपरोस्, शिक्षा लिने बालबालिकाको नैसर्गिक अधिकार” भन्ने उद्घोसकासाथ यस बालगृहले संरक्षित बालबालिकाहरूलाई समय, युग सुहाउँदो अन्य बालबालिका सरह शिक्षादिक्षा दिने काम गरेको छ । जुन तालिका ४.१० अनुसार प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ४.७ उत्तरदाता बालबालिकाको जन्मस्थान अनुसार विवरण

कक्षागत विवरण	संख्या	प्रतिशत
कास्की	१४	३१.१
गोर्खा	९	२०
लमजुङ	५	११.११
तनहुँ	४	८.८
स्याङ्जा	३	६.६
बाग्लुङ	२	४.४४
गुल्मी	२	४.४४
महोत्तरी	२	४.४४
म्याग्दी	१	२.२२
डोल्पा	१	२.२२
मुस्ताङ	१	२.२२
मकवानपुर	१	२.२२
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ४.७ अनुसार कुल ४५ जना अनाथ बालबालिका मध्ये कास्की जिल्लाकै १४ जना अर्थात् ३१.१ प्रतिशत सबैभन्दा बढी पाइयो भने अन्य जिल्लाका क्रमशः गोर्खा ९ जना, लामजुङ ५ जना, तनहुँ ४ जना, स्याङ्जा ३ जना, बाग्लुङ २ जना, गुल्मी २ जना, महोत्तरी २ जना, डोल्पा १ जना, मुस्ताङ १ जना र मकवानपुर १ जना रहेका छन् ।

अध्याय : पाँच

बालबालिकाका सडकमा आउनुको सामाजिक कारण र अवस्था

यस अध्यायमा मुख्यगरी संरक्षित बालबालिकाहरूको सामाजिक पृष्ठभूमि जस्तो उनिहरूको बाबुआमा, पारिवारिक स्थिति, बाबुआमाको संलग्नता, आर्थिक स्थितिबारे व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ।

५.१ बालबालिकाहरू अनाथ हुनुको पारिवारिक पृष्ठभूमि

५.१.१ बाबुआमा भए नभएको अवस्था

बालगृहमा संरक्षित बालबालिकाहरूको बाबुआमा/अभिभावकको रूपमा रहेका रहेका वा बाबुआमा/अभिभावक गुमाएका तथ्याङ्क तालिका ५.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ५.१: उत्तरदाता बालबालिकाको बाबुआमाको अवस्था

बाबाआमा	संख्या	प्रतिशत %
दुवै हुनुहुन्न	२९	५२.७४
आमा मात्र हुनुहुन्छ	१७	३०.९०
दुवै हुनुहुन्छ	५	९.०९
बाबा मात्र हुनुहुन्छ	४	७.२७
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४।

माथिको तालिका ५.१ मा कूल ४५ जना संरक्षित उत्तरदाता बालबालिकाहरू मध्ये अधिकांश २९ जना (५२.७४%) बालबालिकाका बाबुआमा गुमाएका अथवा संरक्षक अभिभावक नभएको पाइयो भने आमा मात्र हुने पनि अत्यधिक नै १७ जना (३०.९०%) रहेको पाइयो। बाबा मात्र हुने र बाबुआमा दुवै हुने ५ जना (९.०९%) रहेको र बाबा मात्र हुने ४ जना (७.२७%) रहेको पाइयो। उक्त तथ्याङ्कबाट अत्यधिक बालबालिकाको संरक्षकत्वको अभावमा बालबालिकाहरू अलपत्रको अवस्थामा परेको पाइन्छ।

५.१.२ आमा नभएको कारण

संरक्षित बालबालिका मध्ये आफुलाई जन्म दिने आमा नभएको कारण आफु अनाथ भएको, बताउँछन् आमा नहुनुको कारण तालिका ५.२ बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.२ : उत्तरदाता बालबालिकाका आमा नहुनुको कारण

आमा नभएको कारण	संख्या	प्रतिशत %
मृत्यु भएर	१४	३१.१
अन्त्यै विवाह गरी गएर	३	६.६६
बाबासित छोडपत्र गरी बसेर	२	४.४४
थाहा छैन	२१	४६.६६
जम्मा		

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ५.२ मा संरक्षित बालबालिकाको आमा नभएका कूल ४५ जना बालबालिकाहरू आमा नहुनुको कारण थाहा छैन भन्ने अत्यधिक धेरै २१ जना (४६.६६%) रहेको पाइयो भने आमा नभएको कारण मृत्यु भएर भन्ने बताउने १४ जना (३१.१%) रहेको पाइयो । त्यस्तैगरी अन्त्यै विवाह गरी गएर र बाबासित छोडपत्र गरी बसेर भन्नेमा क्रमशः ३ जना (६.६६%) र २ जना (४.४४%) रहेको पाइयो । बालबालिकाको पहिलो शिक्षक आमाको नै देहवासन भएपश्चातको घटना, आमाले सँगैको बाबा छोडी अन्त्य विवाह गरेमा र बाबुसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्दा यसको प्रत्यक्ष असर साना साना बालबालिकाको मनस्थितिमा नै आँच पुग्ने गरी पर्न जान्छ । जसको कारण उचित संरक्षकत्वको अभावको कारण बालबालिकाहरू बेसहारा बन्न पुग्दछन् ।

५.१.३ बाबा नभएको कारण

संरक्षित बालबालिकाको आफुलाई जन्म दिने बाबा नभएको कारण आफु अनाथ भएको, बाबा नहुनुको कारण तालिका ५.३ बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.३: उत्तरदाताको बालबालिकाका बाबा नहुनुको कारण

बाबा नहुनुको कारण	संख्या	प्रतिशत %
मृत्यु भएर	११	२४.४
आमाले अर्को विहे गर्दा बाबासँग बिछोड भएर	२	४.४४
थाहा छैन	३२	७१.११
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ५.३ मा संरक्षित बालबालिकाको बाबा नभएका कूल ४५ जना बालबालिकाहरू मध्ये बाबा नहुनुको कारण थाहा छैन भन्ने ३२ जना (७१.११%) रहेका छन् । मृत्यु भएर भन्नेमा ११ जना (२४.४%), आमाले अर्को विहे गर्दा बाबासँग बिछोड भएको भन्ने २ जना (४.४४%) रहेको पाइन्छ । बालबालिकाको मुख्य संरक्षण गर्ने व्यक्तिको मृत्यु हुँदा संरक्षकको अभाव सृजना हुनु यसको प्रत्यक्ष असर बालबालिकामा नै पर्दछ । मुख्य संरक्षकको अभाव बालबालिकाको लालनपालनमा नै समस्या आउनुले गर्दा उनीहरू वेसहारा बन्न पुग्दछन् ।

५.१.४ पारिवारिक आर्थिक स्थिति

मानिस स्वच्छ जिउनकोलागि एक प्रमुख मेरुदण्ड भनेको आर्थिक स्थिति नै हो । आर्थिकले गर्दा मानिसको जीवनमा धेरै नै उतार चढाव आउँछ । त्यसैले मजबूत आर्थिक स्थिति हुनेको स्थिति राम्रो भएतापनि अति कमजोर आर्थिक स्थितिभएकाहरूको जीवन ज्यूनमा दुःखदायी हुन्छ । संरक्षित बालबालिकाको पारिवारिक स्थिति तालिका ५.४ बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.४: उत्तरदाताको पारिवारिक आर्थिक स्थिति

पारिवारिक आर्थिक स्थिति	संख्या	प्रतिशत %
अति गरिबी	१४	३१.११
गरिबी	११	२४.४
न्यून	९	२०.००
मध्यम	११	२४.४४
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ५.४ मा संरक्षित बालबालिका कुल ४५ जना मध्ये अति गरिबी परिवारका १४ जना (३१.११) रहेका छन् । जसको घरवार पनि राम्रो नभएका, आम्दानीको स्रोत नै नभएका विहान बेलुकाको दिनचर्या गुजार्न पनि गाह्रो रहेका मध्येका त्यसमा पनि बाबुआमा नभएका बालबालिकाहरू पर्दछन् । बाँकी रहेका बालबालिकाको पारिवारिक आर्थिक स्थिति पनि दयनीय नै रहेको पाइन्छ । संरक्षित बालबालिकाका पारिवारिक आन्तरिक या बाहिरी आम्दानीको स्रोत खुलेको भने पाइदैन ।

५.१.५ बाबाको पेशा

संरक्षित बालबालिकाको बाबाले अपनाएको पेशालाई तालिका ५.५ को माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.५: उत्तरदाता बालबालिकाका बाबाको पेशा

बाबाको पेशा	संख्या	प्रतिशत %
कृषि तथा ज्यालामजदुरी	११	२४.४
निजी जागिर	९	२०
व्यापार व्यवसाय	४	८.८
थाहा छैन	२१	४६.४
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ५.५ मा कुल ४५ जना उत्तरदाता बालबालिका मध्ये ११ जना बालबालिकाको मात्र बाबाहरू भएका र उनीहरूमध्ये कृषि पेशामा आवद्ध रहेका सबैभन्दा बढी (२४.४%) रहेको पाइयो । त्यसपछि क्रमशः निजी जागिर ९ (२०.०%), व्यापार व्यवसाय ४ जना (८.८%) रहेका छन् भने थाहा छैन भन्ने २१ जना (४६.४%) रहेका पाइयो । उक्त तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ कि अत्यधिक बालबालिकाहरूले आफ्नो बाबु गुमाएका र थोरै मात्र बालबालिकाको बाबुहरूपनि राम्रो आयस्रोतको पेशा (सरकारी जागिर, निजी जागिर, व्यापार व्यवसाय)मा नलागेकोले आफ्नो दिनचर्या विताउन, आर्थिक जुटाउनको निम्ति अत्यन्त धौ धौ परेको पाइन्छ । जसको कारणले गर्दा परिवारको दिनचर्या सही किसिमबाट वित्त नसकी बेसहारा स्थिति पैदा भएको पाइन्छ ।

५.१.६ आमाको पेशा

संरक्षित बालबालिकाको आमाले अपनाएको पेशालाई तालिका ५.६ को माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.६: उत्तरदाता बालबालिकाका आमाको पेशा

आमाको पेशा	संख्या	प्रतिशत %
कृषि	७	१५.५
निजी जागिर	९	२०
व्यापार/व्यवसाय	५	११.१
थाहा छैन	२१	४६.६
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ५.६ मा कुल ४५ जना उत्तरदाता बालबालिका मध्ये आफ्नो आमाले कृषि पेशा अगाल्ने जम्मा ७ जना (१५.५%) त्यस्तैगरी निजीजागिर खाने ९(२०%), व्यापार व्यवसाय अगालेका ५ जना (११.१%) र थाहा छैन भन्ने बताउने २१ जना (४६.६) प्रतिशत रहेको पाइयो । उक्त तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ कि अत्यधिक बालबालिकाहरूले आफ्नो आमा गुमाएका र थोरै मात्र बालबालिकाको आमा भएपनि न्यून आयस्रोतले गर्दा आफ्नो दिनचर्या

विताउन, हातमुख जोर्नको लागि मुस्किल परेकोले परिवारको दिनचर्या सही किसिमबाट वित्त नसकी बेसहारा स्थिति पैदा भएको पाइन्छ ।

५.१.७ बालबालिकाहरू आफ्नो परिवार छाड्नको कारण

आधुनिकरणको प्रभाव, गैरजिम्मेवारीपनबाट दम्पतिहरू या गैर दम्पतिहरू मोजमज्जामा लिप्त हुनु, सम्बन्ध विच्छेद, दैविक प्रकोप, दीर्घरोग र परिवारमा विभिन्न विपति एवम् घटनाक्रमहरू आइलाग्दा यसको प्रत्यक्ष असर साना-साना अबोध बालबालिकाहरूमा पर्न जान्छ । त्यसैले उनीहरू बाध्य भएर आफ्नो घर छाड्न समेत पछि पर्दैनन् । बालबालिकाहरू आफ्नो घरपरिवार छाड्नुको कारण तालिका ५.७ बाट स्पष्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.७ बालबालिकाहरू आफ्नो घरपरिवार छाड्नुको कारण

घरपरिवार छाड्नुको कारण	संख्या	प्रतिशत
कमजोर आर्थिक अवस्था	१४	३१.११
बाबा आमाको सम्बन्ध विच्छेद भएर	४	८.८
आमा बाबु दुवैको मृत्यु भएर	५	११.११
बाबा आमाको पहिचान नहुनु	५	११.११
थाहा छैन	१७	३७
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

माथिको तालिका ५.७ अनुसार कूल ५५ जना उत्तरदाता बालबालिकाहरू मध्ये कमजोर आर्थिक स्थितिका कारण आफ्नो घरपरिवार छाड्न बाध्य भएको भन्ने सबैभन्दा बढी १४ (३१.११%), त्यसपछि बाबाआमाको सम्बन्ध विच्छेद पश्चात् आफु अलपत्र परेका कारणले भन्ने (८.८%), आमा बाबु दुवैको मृत्यु पश्चात् संरक्षणको अभाव भन्ने ५ जना (११.११%), आमा बाबु दुवै पहिचान नहुन ५ (११.११%), थाहा छैन भन्ने १७ (३७%) रहेको पाइन्छ ।

मानिसको सामाजिक जीवनशैली, संस्कार, भाषा, धर्म र सस्कृति ऊ बसेको ठाउँ, समाज अनुसार फरक फरक हुन जान्छ । त्यसैले मानिसको समग्र जीवनशैलीलाई नै भूगोल एवम्

प्राकृतिक वातावरण अनुसार भिन्न पार्दछ । तर हालको आधुनिकीकरण र विश्वव्यापीकरणले गर्दा यी कुराहरूलाई केही हदसम्म एक रूपता पार्न भने सकेको देखिन्छ । अहिलेको सामाजिक पृष्ठभूमिमा पनि यसको प्रभाव बढ्दो छ । जस्तोकि आफ्नो सामाजिक मुल्य मान्यता चटक्क छोडी पश्चिमी संस्कृतिको संस्कृतिकरणले आधुनिकताको नाउँमा वैद दम्पतिहरू स-सानो पारिवारिक कलह, भैभगडाको निउँमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू जसका कारणले बालबालिकाको जिम्मेवारीबाट टाढा रहनु साथसाथै अवैद यौन सम्पर्कबाट जन्मेका या अलपत्र पारिएका बालबालिकाहरू दिनप्रतिदिन बढ्दा छन् । जसको मार प्रत्यक्ष रूपमा बालबालिकामा परेको पाइन्छ । त्यस्तैगरी बहुविवाह, बालविवाह, अनमेल विवाह, अन्तरजातीय विवाहबाट जन्मेका बालबालिकाहरू जो आफ्ना बाबुआमाको गैर जिम्मेवारीपनाबाट पनि बालबालिकाहरू असंरक्षित हुने प्रक्रिया दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको पाइन्छ ।

अध्याय : छ

बालबालिकाहरू बालगृह आउनु पूर्व र पश्चात्को अवस्था

यस अध्यायमा मुख्यगरी संरक्षित बालबालिकाहरूको बालगृह आउनु पूर्वको अवस्था र बालगृह आए पश्चात्को अवस्था साथै पुनस्थापित एवम् उनीहरूको भविष्यको लक्ष्य सम्बन्धी व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

६.१ परिवारबाट अलग पश्चात् आश्रय लिएको स्थान

संरक्षित बालबालिका आफ्नो परिवारबाट अलग भए पश्चात् आश्रय लिएको स्थानलाई तालिका ६.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.१ : परिवारबाट अलग भए पश्चात् आश्रय लिएको स्थान

परिवार बाट अलग पश्चात् आश्रय लिएको स्थान	संख्या	प्रतिशत %
आफन्त द्वारा संरक्षित (दाई, भाउजु, फूपू, मामली)	१३	२८.८
अर्काको घर	११	२४.४४
होटल	३	६.६६
अन्य	८	१७.७७
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.१ मा अनुसार कुल उत्तरदाता ४५ जना मध्ये घरपरिवार त्यागेपश्चात् सबैभन्दा बढी १३ जना (२८.८%) आफन्तजनबाट संरक्षित सबैभन्दा न्यून ६.६६ जना बालबालिका होटलमा काम गरी विताएको पाइयो । त्यस्तैगरी घरमा काम गरेका ११ जना (२४.४४%) रहेको पाइयो । अन्यमा (साथीभाइको लहलहैमा लाग्नु, कुलतमा फसि नकरात्मक क्रियाकलाप गर्नु) ८ जना अर्थात् १७.७७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

६.२ बालगृह आउनु पूर्वको क्रियाकलाप

असंरक्षित बालबालिकाहरू बालगृह आश्रय लिनु अगाडि घरपरिवारबाट अलग भई विभिन्न क्रियाकलाप संलग्न पश्चात् उनीहरू कहाँ कस्तो कस्तो ठाउँमा के के गरी दिन विताउथे भनी तथ्य जानकारी लिएको अवस्थालाई तालिका ६.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.२ : बालगृह पूर्वको क्रियाकलाप

बालगृह पूर्वको क्रियाकलाप	संख्या	प्रतिशत %
आफन्तकोमा बसेको	२	४.४४
घर या होटलमा बाल श्रम गर्नु	३	६.६६
आफ्नै परिवार साथ रहनु	२१	४६.६६
थाहा छैन भन्ने उत्तरदाता	१९	४२.२
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.२ अनुसार बालगृहमा आउनु पूर्व बालबालिकाहरूको संलग्नतालाई हेर्दा अध्यधिक (४६.६६%) आफ्नै परिवार साथ रहनु बढी पइएता पनि घरको गरिवी बाबाआमाको असहज सम्बन्ध बाबुआमा या बाबु मात्र र आमा मात्र गुमाएपछि बालबालिकाहरू बेसहरा असंरक्षित भएको पाइन्छ । राती होटलमा काम र घरमा काम गर्ने ३ जना (६.६६%) रहेको पाइयो । बालगृह आउनु पूर्वको क्रियाकलाप थाहा छैन भन्ने १९ जना बालबालिकाहरू (४२.२२%) पनि धेरै भएतापनि यिनीहरू साना उमेरका जुन पहिलाको क्रियाकलाप बताउन नसक्ने पाइयो । आर्थिक कमजोरीको कारणले परिवारले नै बालगृहमा राखेको कुरा बताए ।

६.३ बालबालिकालाई बालगृहसम्म लाने सहयोगीहरू

अनाथ, बेसहारा, सडकमा जीउन बाध्य, कुलतमा लागेका अथवा आफ्नो परिवार गुमाइ सहारा नपाएका बालबालिकाहरूलाई संरक्षण या आश्रय स्थलसम्म पुऱ्याउन उल्लेखनीय भूमिका बहन गर्ने परिवार, व्यक्ति, संघसस्थाहरूको विस्तृत विवरण तलको तालिका ६.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.३ : बालगृह लैजानको निम्ति सहयोगीहरू

सहयोगीदाता	संख्या	प्रतिशत
संघसंस्थाको सहयोग मार्फत्	९	२०
छिमेकी/आफन्तको सहयोगबाट	११	२४.४
घरपरिवारबाटै	३	६.६
थाहा छैन भन्ने उत्तरदाता	२२	४८.८
जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.३ अनुसार आश्रित कुल ४५ जना उत्तरदाताबालबालिकाहरू बालगृहसम्म ल्याउनका लागि उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्ने छिमेकी/आफन्तको सहयोगबाट ११ (२४.४%), संघसंस्थाको सहयोग मार्फत् ९ जना (२०%) रहेको पाइयो भने आफ्लाई संरक्षण गृहसम्म कसले ल्यायो भन्ने बताउन नसक्नेहरूको संख्या अत्यधिक २२ जना (४८.८%) रहेको पाइयो । उक्त तथ्याङ्कबाट के थाहा हुन्छ भने विविध कारणबाट बालबालिकाहरू असंरक्षित बेसहारा एवम् अलपत्र परेपनि सामाजिक भावनाले खोलिएका बालबालिका सम्बन्धी संघसंस्थाहरू लगायत अन्य संघसंस्थाले बालबालिकाको हितमा उल्लेखनीय कार्य गरेको पाउन सकिन्छ ।

६.४ बालगृहमा बालबालिकालाई प्रदान गरिने सुविधाहरू

अनाथ, बेसहारा, बालबालिकाहरू जो घरपरिवारको मायाममताबाट टाढा छन्, भैपरि आएको दुर्घटनाका कारण परिवार गुमाएका छन् या घरपरिवारबाट नै हिंसायुक्त छन् त्यस्ता बालबालिकाहरूलाई सुनौलो भविष्य दिनको लागि, राम्रो पारिवारिक वातावरण दिनको लागि, भविष्यमा उनीहरू पनि अन्य बालबालिकाहरू सरह जिउनको लागि यस यी बालगृहले बालबालिकाको निम्ति प्रदान गरेका सुविधाहरू तालिका ६.४ मार्फत् प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.४: बालगृहमा पाएको सुविधा

बालगृहमा पाएको सुविधा	संख्या	प्रतिशत %
खानबस्न	४५	१००
शिक्षा	४५	१००
स्वास्थ्य सरसफाई लत्ता कपडा	४०	
पूर्ण छात्रवृत्ति	९	
सबै सुविधा	२५	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

नोट: बहुउत्तरमा आधारित प्रश्न

तालिका ६.४ मा कूल उत्तरदाता बालबालिका ४५ जना (१००%) ले नै खानबस्न र शिक्षाको लागि सुविधा पाएको स्विकारे । स्वास्थ्य सरसफाई लत्ता कपडाको सुविधा पनि छ भन्नेहरू ४० जना, पूर्ण छात्रवृत्ति छ भन्ने ९ जना, साथै सम्पूर्ण सुविधा पाइन्छ भन्नेहरू २५ जना रहेको पाइयो । उक्त तथ्याड्बाट बालगृहले संरक्षित बालबालिकाहरूलाई “बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार”लाई आत्मसात गरी सामान्य मूलभूत कुराहरू पूरा गरेको पाउन सकिन्छ ।

६.५ आश्रित बालबालिकाहरू पढ्ने स्कुलको प्रकृति

संरक्षित असहाय बालबालिकाहरूलाई अन्य बालबालिका सरह शिक्षा दिने हेतुले विविध क्षेत्रबाट रकम जुटाई, विभिन्न दातृ निकायसँग पुकारेर उनीहरूको उचित शिक्षाको निम्ति कूल संरक्षित ४५ जना बालबालिकाहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमबाट पढाई हुने निजी विद्यालयमा नै उनीहरूको उमेर अनुसारको कक्षामा राखि अध्ययन अध्यापन गराइएको पाइयो ।

६.६ पढाईका साथसाथै अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापहरू

संरक्षित बालबालिकाहरूलाई सामाजिक, शारीरिक, मानसिक एवम् संवेगात्मक माध्यमबाट स्वस्थस्फुर्त राख्नको लागि उनीहरूलाई पढाइको अतिरिक्त अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापको पनि आवश्यकता पर्दछ । त्यसै आवश्यकतालाई मध्यनजर राख्दै विविध क्रियाकलापमा

सहभागी गराएको पाइन्छ । जसको विस्तृत विवरण तालिका ६.५ माफर्त प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.५: संरक्षित गृहमा बालबालिकाहरूका निम्ति अतिरिक्त कार्य

अतिरिक्त क्रियाकलाप	संख्या	प्रतिशत
स्वास्थ्य/सरसफाई सम्बन्धी	४०	
खेलकुद एवम् साँस्कृतिक कार्यक्रम	३७	
तालिम/सामाजिक	९	
विविध	१६	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

नोट: उल्लेखित तालिका बहुउत्तर प्रश्नमा आधारित छ ।

तालिका ६.५ मा कुल ४५ जना उत्तरदाता बालबालिकाले दिइएको जानकारी अनुसार स्वास्थ्य/सरसफाई सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलाप हुने जानकारी गराउने ४० जना, खेलकुद एवम् साँस्कृतिक कार्यक्रमको जानकारी गराउने ३७ जना, अन्य तालिमहरू लगायत सामाजिक कार्यको लागि पनि ९ जना रहेको, अत्यधिक मात्रामा विविध अतिरिक्त कार्यक्रम अन्तर्गत १६ जना प्रतिशतले जानकारी गराए । उक्त बालबालिकाहरूले दिएको तथ्याङ्क अनुसार स्कूलको पढाईको अतिरिक्त बालबालिकाको बौद्धिक विकासको लागि बालगृहमा नै विभिन्न स्वस्थवर्द्धक, सरसफाई, खेलकुद, साँस्कृतिक कार्यक्रम अन्तर्गत विभिन्न समयमा मनाइने चाडपवहरू लगायत सामाजिक कार्यहरूले अनाथ बालबालिकाको सामाजिकीकरणमा सहजता पुऱ्याएको देखिन्छ ।

६.७ आश्रित बालबालिकाहरूको भविष्यको इच्छा बालगृहसमक्ष प्रतिक्रिया

संरक्षित बालबालिकाहरूले बालगृहमा आश्रय पाएपनि उनीहरूको शिक्षा दिक्षा भने बालगृहले निजी स्कूलमा गरिदिएको हुँदा उनीहरू शैक्षिक दृष्टिकोणबाट बञ्चित हुनुपरेको अवस्था भने नभएको पाइयो । आश्रित बालबालिकाहरू मध्ये धेरैजसो बालबालिकाहरू भविष्यमा शिक्षक/शिक्षिका बनी देशको सेवा गर्ने बताए । त्यसपछि केही बालबालिकाहरूले डाक्टर बन्ने, केही बालबालिकाहरूले समाजसेवी, नर्स, फुटबल खेलाडी बन्ने चाहना राखेको

पाइयो । न्यून संख्याले क्रमशः इन्जिनियर, पुलिस/आर्मी, शिक्षक/शिक्षिका, चित्रकार, वकिल, व्युटिसियन, लेखिका, कोरीयोग्राफर, एयर होस्टेज, बन्ने कुरा बताए । संरक्षित बालबालिकाहरूले बालगृह समक्ष कुनै प्रतिक्रिया दिएनन् । बालगृहले आफुहरूलाई राम्रो गरेको बताए । केही जनाले भने गरिव तथा उत्पीडनमा परेको बालबालिका तथा महिलाहरूको जीवन सुधार्ने राम्रो कार्य गरेको बताए (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.८ बालबालिकाहरू आफ्नै घरपरिवारमा पुर्नस्थापनाको चाहना

संरक्षित बालबालिकाहरूले आफ्नो घरपरिवारमा फर्कन चाहना छ ? भन्ने जिज्ञासामा बालबालिकाले पुर्नस्थापना भई घर फर्कन चाहना गरेको पाइयो । तरपनि आफ्नो परिवार नै छैन कहाँ जाने भन्ने जवाफ पाइयो । केहीले अध्ययन, रोजगारी, सीप तालिम पश्चात् भविष्य निर्माण गरेर मात्र घर फर्कने जनाए अत्यधिक मात्रामा रहेका बालबालिकाहरूबाट केही पनि उत्तर पाउन सकिएन (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.९ हालसम्म पुर्नस्थापित बालबालिकाको विवरण

संरक्षित बालबालिकाहरूको घरपरिवारको आर्थिक स्थिति एवम् अन्य विविध समस्यामा आएको सुधार, संरक्षित बालबालिकाको घरपरिवार फर्कन चाहना, उनीहरूको शैक्षिक एवम् विविध सिप, तालिमको साथसाथै रोजी रोटीको ग्यारेन्टी पश्चात् उनीहरूको इच्छा र चाहनालाई बुझि बालगृहले पुनस्थापन गरेको पाउन सकिन्छ । पुर्नस्थापित बालबालिकाहरूको कक्षागत विवरण तालिका ६.६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ६.६ : संरक्षित बालबालिकाहरू कक्षा अनुसार पुनस्थापित विवरण

कक्षागत विवरण	संख्या	प्रतिशत
कक्षा १-१०	१३	४८.१४
एस.एल.सी.पास	७	२५.९२
+ २ पास	५	१८.५१
स्नातक पास	२	७.४०
जम्मा	२७	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.६ मा कुल पुनस्थापित ६५ जना बालबालिकाहरू मध्ये बालबालिकाहरूलाई आफ्नो घर ठेगाना पत्ता लगाई पुनस्थापित गराएको सबै भन्दा बढी कक्षा १ देखि १० सम्म १३ जना (४८.१४%), त्यस्तै गरी एस.एल.सी. पास गराई पुनस्थापित गर्ने ७ जना (२५.९२%) रहेका छन् भने + २ पास र स्नातक पास गरी पुनस्थापित हुनेमा क्रमशः ५ (१८.५१%) जना र २ (७.४०%) जना रहेका छन् ।

६.१० संरक्षित बालबालिकाको बालगृह एवम् सरकारलाई सुभावा

अध्ययन क्षेत्रमा संरक्षित बालबालिकाहरूको बालगृहप्रति धेरैजसोको माग एवम् सुभावा भन्नु नै भइरहेको सेवासुविधामा थप सहयोग गर्नुपर्ने, बालगृहमा संरक्षित बालबालिकाहरूलाई अध्ययन पश्चात् रोजगारीको अवसर सुनिश्चित दिलाउनु पर्ने, अन्य आय आर्जन र सीपमुलक तालिमको पनि व्यवस्था गरिनुपर्ने, त्यस्तैगरी सरकारले पनि यस्ता बालगृहको मात्र मुख नताकि गरिव तथा अनाथहरूको लागि गासवासको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्ने, अनाथ बालबालिकाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनुपर्ने, पढाई पश्चात् रोजगारीको व्यवस्था ग्यारेन्टी गरिदिनुपर्ने बताए । केही साना साना बालबालिकाहरूले भने बालगृहले सरकारले के गरिदिने भन्ने कुराको जानकारी नै दिन नसकेको पाइयो ।

६.११ अबलोकनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू

अनुसन्धानको समयमा अध्ययन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रूपमा देखिएका दृष्टिले भ्याएसम्मका क्रियाकलापहरूलाई विभिन्न उपशीर्षकको माध्यमबाट समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

६.११.१ बालगृहको बाहिरी बस्तुस्थिति

बालगृहको बस्तुस्थिति हेर्दा सुन्दर, शान्त मनोरम स्थलमा रहेको पाइयो । विभिन्न जात, धर्म, वर्ग क्षेत्र, संस्कृति, परिस्थिति, उमेर र व्यवहारका बालबालिकाहरूलाई संयमित बनाई पारिवारिक वातावरण दिइ बालबालिकाहरूलाईलाई संरक्षण दिइएको पाइयो । बस्ने, पढ्ने र खेल्ने ठाउँहरूको अवस्था हेर्दा त्यहाँ बस्ने सम्पूर्ण बालबालिका तथा कर्मचारीको संलग्नतामा नियमित सरसफाई गर्ने गरेको । यसको साथसाथै बालबालिकाद्वारा सामाजिक दायित्व बोधको लागि आफ्ना आसपासका क्षेत्रहरूमा त्रैमासिक रूपमा सरसफाई कार्यक्रम पनि गर्ने गरेको पाइयो (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.११.२ शिक्षा

बालबालिकाको शिक्षाको निम्ति बालगृह व्यवस्थापनले नियमित रूपमा प्रायगरी निजी विद्यालयमा अध्ययनको व्यवस्था गरेको सो बाहेक अन्य शिक्षाहरू जस्तै: कम्प्यूटर कक्षा, नृत्य अंग्रेजी कक्षा, आर्ट सम्बन्धी कक्षा आदिको नियमित आयोजना गर्ने गरेको देखियो । पढाईमा कमजोर रहेका १६ वर्ष पूरा भएका बालबालिकाहरूलाई रोजगारमूलक तालिमहरूको व्यवस्था सहित रोजगारको लागि पहल गर्दै गरेको पाइयो (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.११.३ स्वास्थ्य/मनोरञ्जन/खेलकुद

नियमित रूपमा विहानी योगा, शारीरिक अभ्यास, स्वस्थ्य परिक्षण, उपचार, सन्तुलित आहार, आदि प्रदान गर्ने गरिएको भेटियो । विविध आउटिड, टेलिभिजन, कार्टुन फिल्महरू, ज्ञानवर्धक डकुमेन्ट्री र नियमित वनभोजहरू, ट्रेकिङ आदिको आयोजनागर्ने गरेको पनि पाइयो । विशेषत फुटबल, टेबल टेनिस, चेस, भलिबल, क्यारमबोर्ड, लुडो, डोरी, लगायत अन्य इनडोर र आउटडोर क्रियाकलापहरूको आयोजना गरी संरक्षित सबै बालबालिकाहरूलाई उत्साहित गर्ने उद्देश्यले सहभागी गराई खेलाउने गरेको पाइयो (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.११.४ प्रतिभा प्रस्फुटन कार्यक्रम एवम् बाहिरी संघसंस्थामा सहभागिता

संरक्षित बालबालिकाको निमित साप्ताहिक रूपमा सञ्चालन हुने प्रतिभा प्रस्फुटन कार्यक्रम जसमा नृत्य, नाटक, चुङ्किला, गायन, उद्घोषण, वक्तृत्वकला, आदिको आयोजना गर्ने गरेको । अन्य संघ संस्थाद्वारा सञ्चालित बालबालिका सम्बन्धी विविध कार्यक्रमहरूमा सक्रिय सहभागी गराइएको जस्तै विविध तालिम, गोष्ठी, जनचेतनामुलक कार्यक्रम, बालअधिकार, दुर्व्यवहार, जनचेतना आदि यसका साथै संस्थाको बालबालिका सम्बन्धी गतिविधिहरू छलफलको लागि सहभागी गराउँदै आएको पाइयो (स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण, २०७४) ।

६.११.५ सामान्य खर्च वितरण एवम् सामाजिकीकरण

बालबालिकाहरूको आफ्नै इच्छा बमोजिमका सामग्री किन्न तथा पैसाको सहि सदुपयोग तरिका सिकाउन मासिक रूपमा केही रकमको विवरण गर्ने गरेको । वार्षिक २ पटक घर वा नातेदारकोमा पठाउने गरेको तथा नियमित शैक्षिक भ्रमणको आयोजना गर्ने गरेको । यसका

साथै शैक्षिक विदाका दिनहरूमा विशेष कार्यक्रमका तालिकाहरू बनाई बालबालिका परिचालन तथा व्यवस्थापन जिम्मेवारी दिने गरेको र हरेक चाड पर्व मनाउने र संस्कृतिको बारेमा जानकारी दिने गरेको देखियो ।

६.१२ मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको छलफल

६.१२.१ संस्थाको परिचय र उद्देश्य

“समाजको सर्वाङ्गिक विकासको निम्ति परोपकारी भावना” भन्ने मुल नाराका साथ स्थापित भएको चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रमद्वारा सञ्चालित बालगृह दुवै परोपकारी संस्थाको रूपमा २०६३ सालमा अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रम को स्थापना गरी श्री राजु गुरुङ र २०६५ सालमा चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजेकेशनको स्थापना गरी श्री शारदा बस्नेत र श्री हरि अधिकारीज्यूले सञ्चालन गरी बालबालिकाको संरक्षण गर्दै आउनुभएको छ । यी संस्था मानव सेवाको मुल मर्मलाई आत्मसात् गर्दै असहाय तथा अनाथ बालबालिकाहरूलाई संरक्षण गर्ने, आवश्यक सामाजिक क्रियाकलाप गर्ने उद्देश्य लिएका यी संस्थाका निम्न उद्देश्यहरू रहेको पाउन सकिन्छ ।

१. समाजको असाह्य बाल बालिकाहरूको पालनपोषण आश्रय, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारको सुविधाबाट वञ्चित हुन नदिन बालगृह सञ्चालन गर्ने ।
- २) गरिव तथा जेहेन्दार बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक छात्रवृत्ति सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- ३) पीछडिएका समुदायहरूका मानिसहरूको लागि आय वृद्धि गराई समाजलाई समृद्ध र गरिवीबाट मुक्त गराउन विभिन्न सामुदायिक कार्यक्रम सञ्चालन, आयमुलक सीप व्यावसायिक तालिम र रोजगार उपलब्ध गराउने ।
- ४) समाजका पीछडिएका जनजाति तथा समुदायको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, वातावरण र स्वास्थ्यको स्थितिमा सुधार ल्याउन सुलभ व्याजदरमा साना व्यवसाय सञ्चालनको लागि ऋण उपलब्ध गराउने ।
- ५) कान सम्बन्धी समस्या भएका मानिसहरूलाई निःशुल्क उपचार तथा सुन्ने मेशिन प्रदान गर्ने ।

- ६) नेपाल सरकारको मातहतमा रहेका स्कूलहरूलाई शैक्षिक तथा भौतिक सहयोग प्रदान गर्ने ।
- ७) विभिन्न सरकारी स्वास्थ्य चौकी, जिर्ण विद्यालय, आदिसँग समन्वय गरि आवश्यक सहयोग गर्ने ।

६.१२.२ अनाथ बालबालिकाहरूप्रति संस्थाको धारणा

बालगृहका मुख्य जनकारका अनुसार मुख्यतया बालबालिकाहरू बेसहारा हुने मुख्य कुरा आर्थिक अवस्थाको कमजोरी नै हो । आर्थिक रूपले सम्पन्न भए बालबालिकाहरू धेरै हदसम्म बेसहारा हुनबाट जोगिन्छन् । तसर्थ सरकारी, गैर सरकारी निकायहरू तथा समाजमा बसोबास गर्ने सबैले समुन्नत आर्थिक विकासको लागि सक्दो पहल गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका साथै समुन्नत आर्थिक विकासको लागि अत्यन्त आवश्यक तत्वको रूपमा रहेको औपचारिक शिक्षालाई समय सुहाउँदो परिवर्तन र यसको अनिवार्यतालाई ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ भन्ने जस्ता जानकारी पाइयो ।

६.१२.३ अनाथ बालबालिका बालगृहमा प्रवेश गर्ने प्रावधान

बालगृहमा बालबालिकाहरू संरक्षणको लागि सबैभन्दा पहिले सो बालबालिकाहरू सम्बन्धी जानकारी हुने गरि निवेदन आवश्यक पर्ने जानकारी पाइयो जुन नातेदार, छिमेकी, शिक्षक, सामाजिक संघ संस्थाहरू आदि जोसुकैले पनि दिन सक्ने प्रावधान रहेको पाइयो । यसरी प्राप्त भएको निवेदनको प्रकृति अनुरूप अत्यन्त जोखिम अवस्थामा रहेका बालबालिका सम्बन्धी यस संस्थाका कर्मचारीहरूबाट सम्पूर्ण जानकारीहरू हासिल गर्ने र व्यवस्थापन समितिमा राख्ने तत्पश्चात व्यवस्थापन समितिले बालबालिकाको जोखिम अवस्था, नातेदारले हेर्न सक्ने अवस्था, अन्य वैकल्पिक व्यवस्था, संस्थाको आर्थिक अवस्था आदिलाई मध्यनजर गर्दै बालबालिका भर्ना वा अन्य सहयोग सम्बन्धी निर्णय गरिने पाइयो । भर्ना गरिने सम्पूर्ण बालबालिकाहरूको अन्य आवश्यक विवरणहरू लगायत छिमेकी मुचुल्का, जन्म दर्ता, बुबा आमाको मृत्यु दर्ता, सरकारी कार्यालयको सिफारिस आदि आदिको जाँचबुझद्वारा मात्र बच्चा बेसहारा भएको एकिकन गरिने यसको विवरण जिल्ला बाल कल्याण र महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयमा पनि पठाइने गरेको पाइयो ।

६.१२.४ आश्रित बालबालिकाको पारिवारिक पृष्ठभूमि

बालगृहमा संरक्षित बालबालिकाहरू विशेषत बुवा आमा जेल परेका, बुवा आमा दुवै गुमाई आफन्तले संरक्षण दिन नसक्ने, कम उमेरका सडक बालबालिका द्वन्द पीडित, बुवाआमा नभएका घरेलु कामदार, भुस्खलन तथा दैवी प्रकोपमा परेका, बुवा आमा सम्बन्धी कुनै जानकारी नभएका लगायत हिंसा पीडित रहेको जानकारी पाइयो ।

६.१२.५ बालबालिकाहरू अनाथ हुनुको कारण

बालबालिकाको अनाथ हुनेको कारणमा गरिव परिवार, त्यसमा पनि बुवा, आमा गुमाएका, जेल परेका, आफन्तले संरक्षण दिन नसक्ने, सम्पूर्ण परिवार द्वन्दबाट पीडित भएका परिवारको आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर भई कलिलो उमेरमानै घरेलु कामदारको रूपमा कार्य गर्न बाध्य परेका तथा विविध कारणवश बुवाआमाले जिम्मेवारी लिन नचाहेका, देवीप्रकोपमा परि घरवार नभएका तथा लैंगिक हिंसा आदिको कारणले गर्दा नै बालबालिकाहरू संरक्षण गृहमा जान बाध्य हुने जानकारी पाइयो ।

६.१२.६ बालबालिकाको निम्ति संस्थाको योगदान

बालबालिकाको स्तर मुताविक संस्थाले विविध सहयोग गर्दै आएको पाइयो । पूर्ण अनाथ, बाबुआमा जेल परेका तथा अत्यन्तै जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूलाई पूर्ण बाल अधिकार सहितको संरक्षण प्रदान गरेको, अर्ध अनाथ, गरिव परिवारका बालबालिकाहरूलाई कक्षा १० सम्म पूर्ण छात्रवृत्ति दिइएको जसमा विद्यालयमा आवश्यक सम्पूर्ण खर्चहरू तथा अन्य आवश्यक सामग्रीहरू संस्थाले नै बेहोर्ने गरेको पाइयो । संस्थाले परिवार आत्मनिर्भर भए बालबालिकाहरू स्वयं सक्षम बन्छन् भन्ने धारणालाई मध्यनजर गरी एकल महिला, विधवा, गरिव, पिछडिएका, द्वन्दपीडित महिलाहरूलाई विविध किसिमका तालिम, रोजगार तथा लघु उद्घमी बन्न प्रेरणा दिई बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, औषधी उपचारमा सहयोग पुऱ्याएको पाइयो । अन्य कान सम्बन्धी समस्या भएका बालबालिकाहरूलाई निःशुल्क उपचारको साथै सुन्ने मेशिन वितरण, अध्ययन गर्न समस्या हुने बालबालिकाहरूलाई विशेष तालिमको व्यवस्था साथै अध्ययन राम्रो बालबालिकालाई उच्च शिक्षा समेत निःशुल्क गरेको पाइयो ।

६.१२.७ संरक्षित बालबालिकाको खर्चको स्रोत

संरक्षित बालबालिकाको खर्च व्यवस्थापनको निम्ति संस्थाले विभिन्न दातृनिकायहरूसँग सहयोगी हात फैलाएको, पोखरा घुम्न आउने पर्यटकहरूसँग सहयोग गर्न अनुरोध गरेको, पोखरा तथा आसपासका व्यवसायीहरूलाई अनुरोध, हस्तकला सामाग्रीहरूको बेचबिखन, लगायत अन्य कोष संकलन सम्बन्धी क्रियाकलापहरूबाट यस संस्थामा आश्रित बालबालिकाहरूको लागि आवश्यक खर्चको व्यवस्था गरिएको छ । संस्थाद्वारा सञ्चालित अन्य कार्यक्रमबाट केही अंश बालबालिकाको लागि स्याहार संभारको लागि छुट्ट्याउने पहल गरिएको पाइयो ।

६.१२.८ आश्रित बालबालिकालाई पुर्नस्थापित गर्ने

आश्रित बालबालिकालाई पुर्नस्थापना गर्नुभएको छैन भन्ने जिज्ञासामा संस्थाले अनाथ बालबालिकाहरूलाई उद्धार गरेका कूल ९३ जना बालबालिकाहरू मध्ये कूल २७ जना बालबालिकाहरूलाई सफतापूर्वक पुर्नस्थापना गरिसकेको जुन बाबालिकाहरू पोखरा आसपासका ठाउँहरूमा सक्रिय रूपमा कार्य गरिरहेको जानकारी पाइयो । पुनस्थापित बालबालिकाहरू मध्ये उनीहरूको संलग्नता शिक्षण पेसामा, सेवामुलक कार्यमा, वैदेशिक रोजगारमा लागेको पाइयो ।

६.१२.९ बाल संरक्षण जस्तो जिम्मेवारी कार्यमा संलग्नतामा चासो एवम् सुभावा

मुख्यतया आफ्नो राज्यमा कुनैपनि नागरिक हुक्कसँग बाँच्न पाउने अधिकारको बोध गराउने सरकार भएतापनि विविध कारणले निरिह बन्न पुगेको छ । कतिपय ठाउँमा संरक्षणका योजनाहरू ल्याइए पनि सफल हुन नसकेको अवस्था त छदैं छ । पीडित बालबालिकाहरूको दयनीय अवस्था सरकारले गर्छ भनेर मुख ताक्नु भन्दा सेवाको भावनाले विभिन्न दातृ निकाय, संघसंस्थालाई, मनकारी व्यक्ति एवम् व्यवसायीहरूलाई हार गुहार गरी पीडित पक्षको दर्दनाक अवस्थाबाट समाजमा हुने बाल मृत्युदर, वेश्यावृत्तिको विकास, चोरी डकैतिको विकास बाल मजदुरीको विकास, लागु पदार्थको सेवन तथा क्रियाकलापको विकास लगायत पारिवारिक हिंसा समेत वृद्धि भई समाजमा नकरात्मक स्थिति सिर्जना हुने र यसले समाज विकासको बाधक बन्न सक्नाले सामाजिक उत्तरदायित्व वहन गर्नको निम्ति नै यस संस्थाको जन्म गराएको पाइयो । बेसहारा बच्चाहरू समेट्ने कार्य शुरुमा भन्कटिलो लागेता पनि वास्तवमा सबैभन्दा पुण्यको कार्य गरेको अनुभूति गरेको पाइयो । कोही

नभएका बालबालिकाहरूलाई समुन्नत भविष्य दिई समाजमा अन्य व्यक्ति सरह जिउने मौका दिएको भेटियो । बालबालिकाहरू बेसहारा हुने मुख्य कुरा आर्थिक अवस्थाको कमजोरीले हो । आर्थिक रूपले सम्पन्न भए बालबालिकाहरू धेरै हदसम्म बेसहारा हुनबाट जोगिन्छन् । तसर्थ सरकारी, गैर सरकारी निकायहरू तथा समाजमा बसोबास गर्ने सबैले समुन्नत आर्थिक विकासको लागि सक्दो पहल गर्नुपर्ने हुन्छ । समुन्नत आर्थिक विकासको लागि सक्दो पहल गर्नुपर्ने औपचारिक शिक्षालाई समय सुहाउँदो परिवर्तन र यसको अनिवार्यलाई ध्यान दिनुपर्ने तर्क पाइयो ।

६.१३ संरक्षित बालबालिकाहरू पुनर्स्थापित पश्चात् संलग्नता

६.१३.१ पुनर्स्थापित बालबालिकाको विवरण

अध्ययन क्षेत्र (चायल्ड वेलफेयर एण्ड एजुकेशन र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालआश्रम) मा संरक्षित ९३ जना बालबालिकाहरू मध्ये ४५ जना बालबालिकाहरू बालगृहमा संरक्षित भैरहेको र २७ जना बालबालिकाहरू पुनर्स्थापित भइसकेको पाउन सकिन्छ । बालबच्चाहरू पुनर्स्थापन हुनु भनेको समाज, परिवारसित संयोग हुनु हो । जुन संयोगले पारिवारिक, सामाजिक अवस्था मजभूत हुन पुग्दछ । कक्षा अनुसारको पुनर्स्थापित बालबालिकाहरू तालिका ६.७ बाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ६.७ : संरक्षित बालबालिकाहरू कक्षा अनुसार पुनर्स्थापित विवरण

कक्षागत विवरण	संख्या	प्रतिशत
कक्षा १-१०	१३	४८.१४
एस.एल.सी.पास	७	२५.९२
+ २ पास	५	१८.५१
स्नातक पास	२	७.४०
जम्मा	२७	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.७ मा कुल पुनर्स्थापित ६५ जना बालबालिकाहरू मध्ये बालबालिकाहरूलाई आफ्नो घर ठेगाना पत्ता लगाई पुनर्स्थापित गराएको सबै भन्दा बढी कक्षा १ देखि १० सम्म १३ जना (४८.१४%), त्यस्तै गरी एस.एल.सी. पास गराई पुनर्स्थापित गर्ने ७ जना

(२५.९२%) रहेका छन् भने + २ पास र स्नातक पास गरी पुनर्स्थापित हुनेमा क्रमश ५ जना र २ जना रहेका छन् ।

विशेषत बालगृहको नियम अन्तर्गत संरक्षित बालबालिकाहरूलाई एस.एल.सी. दिएपश्चात अनिवार्य रूपमा घरपरिवार हुने घर परिवार र नहुनेलाई कुनै न कुनै संघसंस्थाको सहयोगबाट उनीहरूको सम्पूर्ण रोजी रोटीको व्यवस्था गर्ने रहेपनि अध्यधिक मात्राका संरक्षित बालबालिकाहरू एस.एल.सी. पास हुनुभन्दा अगावै पुनरस्थापित भएको पाइन्छ । संरक्षित बालबालिकाहरूको प्रकृति हेर्दा यिनीहरू आफ्ना विविध कारणले गर्दा घरपरिवार छोडी बस्नुपर्दा शारीरिक, मानसिक एवम् संवेगनात्मक रूपमा असर बढी नै पर्ने हुँदा बालबालिकाहरू एस.एल.सी.उत्तीर्ण हुन नसक्ने अवस्था देखिएमा बालगृहले त्यस्ता बालबच्चाहरूलाई विभिन्न रोजगारमूलक तालिम दिई घरपरिवार साथै विभिन्न संघसंस्थाको जिम्मेवारी लगाई पुनरस्थापित गरेको पाइन्छ । तर प्रतिभावान र पढाईप्रति दिलचस्पी राख्ने बालबालिकाहरूको हकमा संस्थाले नै सम्पूर्ण खर्च व्यहोर्ने गरी उनीहरूले चाहेसम्मको शिक्षा दिने गरेको पनि पाइन्छ ।

६.१३.२ पुनर्स्थापित कक्षा १ देखि एस.एल.सी. पास गरेका बालबालिकाहरूको संलग्नता

संरक्षित बालबालिकाहरू कक्षा १ देखि एस.एल.सी.उत्तीर्ण गरी पुनरस्थापित हुनेको संख्या पनि उल्लेखनीय नै रहेको पाइन्छ । पुनरस्थापित पश्चात् एस.एल.सी. उत्तीर्ण बालबालिकाहरूको संलग्नताको क्षेत्र तलको ६.९ बाट स्पष्ट देखाइएको छ ।

तालिका ६.८: कक्षा १-एस.एल.सी. सम्मका संरक्षित बालबालिकाहरू पुनरस्थापित पछिको संलग्नता

संलग्नता क्षेत्र	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
सामुदायिक/निजी तहका विद्यालयमा अध्ययनरत	३	३३.३३	प्रगति बोर्डिङ, बाटुचौर, नेशनल इन्भेन्टभ बोर्डिङ स्कूल, बैदाम, विन्ध्यवासिनी उ.मा.वि. बाटुलेचौर
वैवाहिक बन्धनमा बाधिइ घरमै सिलाई व्यापार सञ्चालन	२	२२.२२	बालगृहबाटै सिलाइ तालिम लिएकी

पम्बलर पेसामा संलग्न हाल स्याङ्जा	१	११.११	पञ्चकन्या टेडिङ सेन्टर पोखरा
सहायक कुक, वेटर	२	२२.२२	पोखरा, लेकसाइड
बिचमै पढाई छोडेको	१	११.११	सहयोग गर्ने व्यक्ति बाहिर सरेको
जम्मा	९	१००	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४ ।

तालिका ६.८ अनुसार कूल पुनरस्थाति कक्षा १, एस.एल.सी.सम्ममा अध्ययनरत बालबालिका ९ जना मध्ये बढी ३ जना बालबालिकाहरू विभिन्न संघसंस्थाहरूको सहयोगबाट नेसनल इन्भेन्टिभ, तालवाराही, प्रगति बोर्डिङ जस्ता निजी स्कुलमा कुनैपनि किसिमको शुल्क नलाग्ने गरी अध्ययनरत रहेको पाइन्छ । बैवाहिक बन्धनमा बाधिइ घरमै सिलाई व्यापार सञ्चालन गर्नेहरु २ जना, पम्बलर पेसामा संलग्न १ जना, सहायक कुक, वेटरमा २ जना बिचमै पढाई छाडी घरमै बुभाइएको १ जना रहेको स्थलगत अध्ययनबाट पाइन्छ ।

६.१३.३ पुर्नस्थापित +२ पास गरेका बालबालिकाहरूको संलग्नता

संरक्षित बालबालिकाहरू +२ पास गरी कर्म स्थल बनाई विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गरेको पाइन्छ । बालगृहबाट संरक्षित एवम् विभिन्न सीपमूलक तालिम पश्चात् उनीहरू जागिरको लागि सक्षम भएको पनि देखिन्छ । पुनरस्थापित भइसकेपछि के-कस्ता कार्यहरूमा संलग्नता रहे भन्ने जानकारी तालिका ६.१० बाट स्पष्ट देखाइएको छ ।

तालिका ६.९ : पुर्नस्थापित +२ पास गरेका बालबालिकाहरूको संलग्नता

संलग्नता क्षेत्र	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
निजी व्यापारमा विक्रेता	१	४२८	NCF नेपाल
प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक	१	४२८	पहिला बेकरी पसलमा कार्यरत, हाल अरेवमा
एकाउन्टेन्ट, पाराग्लाइडिङ कम्पनी	१	४२८	
डिपार्टमेन्टल स्टोर्समा एकाउन्टेण्ड	१	४२८	
छपाई कम्पनीमा कार्यरत	१	४२८	
गृहणी, अनि आफ्नै निजी व्यापारमा संलग्न	१	४२८	
नसिङ पढाईको लागि भर्ना	१	४२८	सहयोगीदाताबाट पढाई अनि आवासको सम्पूर्ण खर्च व्यहोर्ने गरी
जम्मा	७	१००	

स्रोत: चायल्ड वेयलफेयर एजुकेशन वार्षिक रिपोर्ट, २०७४ ।

तालिका ६.१० अनुसार पुनरस्थापित +२ उत्तीर्ण बालबालिका ७ जना मध्ये सबै भिन्न भिन्न क्षेत्र जस्तै निजी व्यापारमा विक्रेता, प्राथमिक विद्यालयमा शिक्षक, एकाउन्टेन्ट, पाराग्लाइडिङ कम्पनी, एकाउन्टेन्ड, डिपार्टमेन्टल स्टोर्स, गृहणी अनि आफ्नै व्यापार साथै नसिङ पढाईको लागि समेत संलग्नता रहेको पाइयो । एस.एल.सी. पश्चात् +२ साथै अन्य अध्ययनको लागि धेरैजसो PCF नेपालले सहयोग गरेको पाइयो । कुनैको आवास सहित सम्पूर्ण व्यहोर्ने गरी कुनैको अध्ययन सामग्री र अध्ययन खर्च व्यहोरेको पाइयो । यसरी उक्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा बालगृह स्थित संरक्षित, पुनरस्थापित बालबालिकाहरूको निम्ति सहयोगी दाताहरू, सहयोगी हातहरू खोज्ने कार्यको भूमिका चायल्ड वेयलफेयर र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बालगृहले नै रहेको पाइयो ।

६.१३.४ पुर्नस्थापित व्याचलर पास गरेका बालबालिकाहरूको संलग्नता

संरक्षित बालबालिकाहरू बि.ए.पास गरी पुर्नस्थापित भई विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गरेको पाइन्छ । बालगृहले अध्ययनको साथसाथै विभिन्न सीपमूलक तालिम पश्चात् उनीहरू

आफ्नो रोजीरोटीको लागि सक्षम भएको देखिन्छ । पुनरस्थापित भइसकेपछि, के-कस्ता कार्यहरूमा संलग्नता रहे भन्ने जानकारी तालिका ६.११ बाट स्पष्ट देखाइएको छ ।

तालिका ६.१० : पुनरस्थापित स्नातक तह पास गरेका बालबालिकाहरूको संलग्नता

संलग्नता क्षेत्र	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
सुपरभाइजर एक प्रतिष्ठित होटल	१	५०	सुपरभाइजर प्रतिष्ठित होटल, इन्स्टिच्युटहरूमा ट्रेनरको रूपमा कार्यरत, पाराग्लाइड कम्पनी
एकाउन्टेन पाराग्लाइड कम्पनी	१	५०	विदेश जान तरखर
जम्मा	२	१००	

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७४ ।

तालिका ६.११ अनुसार संरक्षित बालबालिकाहरूमध्ये २ जनाले बि.ए.उत्तीर्ण गर्न सफल भइसकेको पाइन्छ, जुन उत्तीर्णले पुनरस्थापित बालबालिकाहरू जो देशको कर्मठ युवक नागरिक भइसकेको र उनीहरू पनि आफ्नो रोजीरोटीको लागि सुपरभाइजर र एकाउन्टेन पेसामा संलग्न भएको पाउन सकिन्छ ।

६.१४ संरक्षित केही बालबालिकाहरूसँग लिइएको वैयक्तिक अध्ययन

वैयक्तिक अध्ययन १

मेरो नाम योगेन्द्र राना हो । म १९ वर्षको भए । मेरो जन्मस्थान धनकुटा जिल्लाको दुर्गम गाउँ हिले भन्ने ठाउँमा पर्छ । हाल म अहिले पोखराको क्विज उ.मा.वि.मा विज्ञान विषय लिएर कक्षा १२ मा अध्ययन गर्दैछु । म एउटा विकट र दुर्गम गाउँमा जन्मिएको मान्छे आज संस्थाको सहयोगको कारणबाट पोखरामा अध्ययन गर्न गर्न पाउँदा निकै हर्षित छु । किनकी मसँग सँगै धेरै साथीहरू चार पाँच कक्षा सम्मको अध्ययन नै नगरी पढ्न छोडीसकेका छन् । भावि दिनमा म एउटा कुशल इन्जिनियर बनेर समाज र राष्ट्रको सेवा गर्न चाहन्छु ।

मेरो घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणबाट २०६० सालमा बुबाको ज्याला मजदुरी गर्ने कामको सिलसिलामा लमजुडमा आएको हुँ । त्यतिबेला बुँबासँगसँगै काम गर्ने ठाउँमा पछि पछि जाने गर्दथे । तर त्यहि क्रममा बुबाले काम गर्ने ठाउँका स्थानीय मान्छेहरूको सहयोगमा यो संस्थाको सञ्चालक राजु गुरुङ सरको सम्पर्कमा पुगि २०६६ सालमा संस्थामा आएको हुँ । पोखराको लेकसाइडमा रहेको यस संस्थाको सहयोग नेशनल इन्भेन्टिभ बोर्डिङ स्कूलमा कक्षा ४ देखि १० सम्मको अध्ययन पुरा गर्न सफल भए । वि.स. सालमा एस.एल.सी. परीक्षामा ए+ अंक प्राप्त गरेपश्चात् ५०% छात्रवृत्तिमा विज्ञान विषयमा नाम निकाल्न सफल भई SOS मा अध्ययन गरिरहेको छु । अब कक्षा १२ को परीक्षा सकिएपछि त्रि.वि.को पुल्चोक इन्जिनियरिङ कलेजमा इन्ट्रान्स परीक्षाको तयारी गरेर नाम निकाल्ने योजना छ । उक्त कलेजबाट आफ्नो इन्जिनियरको अध्ययन पूरा गरी समाज र राष्ट्रको सेवा गर्न चाहन्छु । यी मेरा चाहना सबै पुरा गर्ने आधार हाम्रो संस्था हो तसर्थ संस्थाप्रति धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मेरो नाम सविन थापा हो । मेरो घर पोखरा १५ रामबजार हो । म हाल २० वर्षको भए । मेरो आमा पुन विवाह गरेर अन्तै गएको र बाबाको पनि मृत्यु भएको हो भन्ने कुरा मलाई १२-१३ वर्ष पछाडि मात्र थाहा भएको हो । मलाई सानो छँदा मलाई एकजना छिमेकीको बज्यैले हुर्काउनु भएको थियो । उहाँले तरकारी फलफूल बेचन जानुहुन्थ्यो र मलाई त्यहीबाट आएको पैसाले मेरो हेरविचार गर्नुभएको थियो । त्यतिबेला बज्यैले मलाई पोखराको बुद्धचोकमा रहेको सोसल पब्लिक स्कुलमा भर्ना गरिदिनु भएको थियो । तर उक्त विद्यालयमा उहाँले फिस तिर्न र मेरो खर्च धान्न गाह्रो भएपछि यस अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रममा आफन्तको सहयोगमा आइपुगेको हुँ । संस्थामा आउँदा म १० वर्षको थिए । मलाई त्यतिबेला विन्ध्यवासिनी उ.मा.वि.बाटुलेचौरमा संस्थाले कक्षा -४, मा भर्ना गरिदिनु भयो । त्यो वर्षको परीक्षा पास गर्न सफल हुँदै गए ।

जतिबेला म कक्षा २ पुगे त्यति बेला पहिलो र दोस्रो परीक्षामा मेरो नम्बर कम आयो । तर फेरी दिनेस सर, ममता मिस र मेरो संस्थाको शारदा आमाको सद्भाव र सहयोगले अन्तिम परीक्षामा ७२ अंक प्राप्त गर्न सफल भए । त्यो बेलामा मलाई विद्यालयले प्रोग्रेसिभ अवार्डबाट समेत सम्मान गर्दा म असाध्ये खुसी भएको थिए । त्यही होसल्लाले गर्दा एस.एल.सी.मा समेत राम्रा अंक प्राप्त गरेर पास गर्न सफल भए कक्षा ११ र १२ ग्लोबल कलेजियट रामघाटमा व्यवस्थापन विषयमा अध्ययन पूरा गरे । हाल पोखराको गैह्रापाटन स्थित होटल म्यानेजमेन्ट एण्ड टुरिज्म कलेजमा बि.बि.ए./बि.आई. मा नाम निकालेर दोस्रो वर्षमा अध्ययन गरिरहेको छु । जीवनमा दुःख र सुख दुवै हुने रहेछ । दुःखमा आत्तिने र सुखमा मात्तिने कसैले पनि गर्नुहुँदैन । म आजको दिनसम्म आइपुग्नको लागि संस्थाको ममी शारदा, दिनेश सर र ममता मिस मेरो सफलताको आधारशिला हुनुहुन्छ । भविष्यमा म, बैंकको सि.इ.ओ. बनेर नेपालको अर्थतन्त्रमा सहयोग पुग्ने गरी काम गर्ने लक्ष्य छ ।

अध्याय : सात

सारांश र निष्कर्ष

यस अध्यायमा अध्ययनको मुख्य सार निकालिएको छ । जसमा सारांश, मुख्य प्राप्तिहरू, निष्कर्ष र सुझावहरू समावेश गरिएको छ ।

७.१ सारांश

नेपालको सन्दर्भमा 'बालबालिका' भन्नाले १८ वर्ष मुनिको व्यक्तिलाई सम्झनुपर्दछ । त्यस्तैगरी बालबालिकाको सम्बन्धमा "बालबालिकाको अधिकार सम्बन्धी सरोकार" नामक संस्थाले दिएको परिभाषा अनुसार अठार वर्ष भन्दा मुनिका मानवीय व्यवहार देखाउने बालबालिकाको समुह जो शारीरिक, मानसिक एवम् मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट स्वतन्त्र भएका र संरक्षित भएका बालबालिकाहरूलाई जनाउँदछ । "बालबालिकाको बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार" भन्ने उद्घोसका साथ हाल विश्वमा बालबालिकाको हक अधिकार र संरक्षणको निम्ति जुधारु रूपले आवाज बुलन्द गरे तापनि विकसित मुलुकहरूमा प्रायः बच्चा जन्माउने चाहना नराख्ने चाहना भइ बच्चा भइहाले पनि बालबालिकाको स्तनपान गराउने अवस्थादेखि बयस्क अवस्थासम्म सही लालनपालन नहुँदा, बढ्दो आधुनिकता, व्यस्थता, सानो सानो टकरावले सम्बन्ध विच्छेद जस्ता कारण बाबुआमा बालबालिकाहरूप्रति पूर्ण समर्पण भएको पाइँदैन । धेरैजसो मुलुकहरूमा त सरकारले नै १८ वर्ष नपुगिन्जेलसम्म उनीहरूको सम्पूर्ण जिम्मेवारी व्यहोर्ने गरेको पाइन्छ । तर अल्पविकसित, विकासोन्मुख मुलुकका भने अति गिरिवीता, राजनीतिक अस्थिरता, द्वन्दपीडित, भैपरी विपत्ती आदी कारणहरूबाट नै बढी बालबालिकाहरू असंरक्षित जीवन व्यतित गर्न बाध्य छन् ।

नेपालमा अनाथ बालबालिकाहरूको संरक्षण एवम् कल्याणकारी कार्यको लागि कार्य गर्ने सरकारी, गैरसरकारी, निजी संघसंस्थाहरू थुप्रै छन्तापनि सबै संघसंस्थाले सबैखाले निरिह, बेसहारा बालबालिकाको कल्याणको निमित्त कार्य गर्न सकिरहेको पाइँदैन । कास्की जिल्लाका सन्दर्भमा महानगरपालिका लगायत सम्पूर्ण गाउँपालिकामा बालबालिकाको कानुनी संरक्षणको निमित्त सन् २००४ देखि युनिसेफको सहयोगमा पारालिगल समितिहरू गठन भएपछि ठूलो मात्रामा बालबालिका विरुद्ध भएका घटनाहरूको उजुरी सुनुवाई भएको

पाइन्छ । अझ जिल्लामा सञ्चालन रहेको निःशुल्क बाल हेल्पलाईन (१०९८) गठन पश्चात् भने बालबालिका माथि पर्ने पीरमर्का, सरक्षककर्ताहरूबाट नै हुने अनेक प्रकारका दुर्व्यवहार र हिंसाहरू खुल्लारूपमा आउन नसकेपनि अन्तिम चरमसम्म पीडित हुनुपुग्दा केही गुनासाहरू बाहिर खुल्ला रूपमा आउन सहयोग भने पुगेको पाइन्छ ।

मुख्य प्राप्तिहरू

सामाजिक जनसाङ्ख्यिक विवरण

- अनाथ, बेसहारा बालबालिकाहरू मध्ये केटाको भन्दा केटीको संख्या बढी बालगृहमा आश्रय लिएका पाइयो ।
- उमेरको हिसावमा विशेषगरी ११-१५ वर्षसम्मका बालबालिकाहरू सबैभन्दा बढी बालगृहमा आश्रय लिइएका पाइयो ।
- धार्मिक दृष्टिले हिन्दुधर्म मान्ने बालबालिकाहरू बढी रहेको पाइयो भने जातजातियतामा जनजाति र दलित बालबालिकाहरू बढी बालगृहमा संरक्षित रहेको पाइयो ।
- बाबुआमा वा दुई मध्ये १ अभिभावक गुमाएकामा सबैभन्दा बढी बालबालिकाहरू आफ्ना बाबुआमा दुवै गुमाएका पाइयो भने आमा मात्र हुने र बाबा मात्र हुने पनि रहेको पाइयो ।
- आमा गुमाएको कारणमा सबैभन्दा बढीले मृत्यु भएर भन्ने जानकारी दिए भने बाँकी १२.७४ प्रतिशतले अन्त्यै विवाह गरी गएको र ५.४५ प्रतिशतले बाबासँग सम्बन्ध विच्छेद गरी गएको तथ्य दिएको पाइयो ।
- बाबा नहुनुको कारणमा मृत्यु भएर सबैभन्दा बढी रहेको बाकी ५ जनाले आमाले पहिलो बाबालाई छोडी अर्को विवाह गर्दा, बाबाआमाको चिनारी नभएको, आमाअर्को सँग जादा आमाले नलगेको र बाबुले पनि संरक्षण नगर्दा बेसहारा भएको जानकारी पाइयो ।
- पारिवारिक आर्थिकस्थितिको अति गरिबी रहेको पाइयो । संरक्षित बालबालिकाहरू प्राय बाबुआमाहरू ज्यालामजदुरी र केहीले कृषि पेसा अपनाएको पाइयो ।
- बालबालिकाहरू परिवारबाट अलग भए पश्चात सबैभन्दा आफन्तजनको सहयोगबाट संरक्षण केन्द्रसम्म पुऱ्याएको जानकारी पाइयो भने केही बालबालिकाहरू संरक्षणको

अभावमा सडकतिर भौतारिदा बालबालिकाको लागि काम गर्ने संघसंस्थाल सडकबाट नै संरक्षण गृहमा लगेको पाइयो ।

- बालगृहमा बालबालिकालाई दिइएको सुविधामा खानबस्न मात्र नभई उनीहरूलाई अन्य बालबालिका सरह शिक्षा, स्वास्थ्य, छात्रवृत्ति, अतिरिक्त क्रियाकलापमा मनोरञ्जनात्मक कार्यहरू समय अनुसार विभिन्न जात धर्म अनुसारका चाडपर्वहरू मनाउने, आवश्यक मात्रामा तालिमको सुविधा पनि रहेको पाइयो ।
- संरक्षित बालबालिकाहरू अध्ययन पश्चात् रोजगारीको अवसर सुनिश्चित हुनुपर्ने बताए भने सरकारको तर्फबाट पनि यस्ता बालगृहको मात्र मुख नताकि गरिव तथा अनाथहरूको लागि गासवासको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्ने, अनाथ बालबालिकाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनुपर्ने, पढाई पश्चात् रोजगारीको व्यवस्था ग्यारेन्टी गरिदिनुपर्ने बताए ।

७.२ निष्कर्ष

बालबालिकाहरू प्रायगरी असंरक्षित हुने भनेको मुख्य रूपमा आर्थिक स्थिति साच्चै नै कमजोर त्यसमा पनि बाबुआमा नहुँदा प्रत्यक्ष प्रभावमा साना अबोला बालबालिकामा पर्न गई जिम्मेवारीपूर्ण बहन गर्ने कोहीकतै नहुने हुँदा बाबाआमाको मायाजस्तो अन्यत्रको नहुने हुनाले पनि बालबालिकाहरू असंरक्षित बनेको यस अध्ययनबाट थाहा हुन्छ । त्यस्तैगरी अन्य कारणमा सौतेनी बाबा/आमाको हिंसा, द्वन्द पीडित, दैविक प्रकोप, राजनीतिक अस्थिरता, बाबुआमाले कुकार्य गर्दा बच्चामा पर्ने संवेगात्मक असर पर्ने हुँदा बालबालिकाहरू अनाथ/बेसहारा बन्न पुग्दछन् ।

घरपरिवारबाट अलग एवम् विपतिबाट आफ्ना परिवार गुमाए पश्चात् बालबालिकाहरू सबैभन्दा बढी सडकमा नै जान बाध्य हुने यस अध्ययनबाट प्राप्त हुन्छ । आफन्तकोमा सहारा लिने बाँच्नको लागि बिहान बेलुकको खाना टार्नको लागि घर या होटलमा विना शुल्क काम गर्न पनि बाध्य भएको पाइन्छ भने चरम गरिबिका कारण आफ्नै बाबाआमाले सिधै बालगृह, घर या होटलमा कार्य गर्न पठाउने गरेको पनि पाइन्छ । हाल बालबालिकाको बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकार भन्ने नारा विश्वबाटै प्रसारित भई नेपालमा पनि यसको सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट कार्यान्वयन सुरु भएको पाइन्छ । त्यसमा पनि सामाजिक

भावनाले खोलिएका सामाजिक संस्थाहरूबाट नै बढी मात्रामा बालबालिकाहरूको लागि संरक्षण एवम् सम्बर्द्धन गरी उनीहरूको उचित आवास, शिक्षा, तालिम, रोजगारको व्यवस्था गर्नाले संरक्षित बालबालिकाहरू आफ्नो आश्रय पूर्वको दिनचर्यालाई सम्झी अन्य अलपत्र, अनाथ भएका बालकालिकाहरूलाई पनि निजी क्षेत्रका संघसंस्थाले भन्दा सरकारले नै उनीहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् रोजगारीको ग्यारेन्टी गरिदिनुपर्ने तथ्य यस अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ ।

संरक्षित बालबालिकाहरूको अध्ययन पश्चात् बालबालिकाहरूको पारिवारिक आर्थिक वृद्धि, बालबच्चाहरूको अध्ययन, सिप, तालिम पश्चात् उनीहरूलाई पारिवारिक, आफ्ना नातागोता, इष्टमित्र, र अन्य संघसंस्थाको पहलमा पुनरस्थापित भएको पाउन सकिन्छ । पुनर्स्थापित बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दाबढी कक्षा १- एस.एल.सी.पास गरेका धेरै छन् भने जना, +२ पास, व्याचलर पास हुने पनि रहेका छन् ।

सन्दर्भसूचि

- इन्सेक, (२०७३), *वार्षिक रिपोर्ट*, क्षेत्रीय कार्यालय, कास्की, पोखरा ।
- कम्युनिटि सपोर्ट ग्रुप (२०६८), *वार्षिक रिपोर्ट*, कास्की, नेपाल ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६८), *रिपोर्ट*, नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- केन्द्रिय तथ्याङ्क, विभाग (२०६८), *नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण प्रतिवेदन*, नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- केन्द्रिय बाल कल्याण समिति (२०६८) *नेपालमा बालबालिकाको स्थिति*, कास्की नेपाल ।
- केन्द्रिय बाल कल्याण समिति (२०६९), *नेपालमा बालबालिकाको स्थिति प्रतिवेदन*, काठमाडौं, नेपाल ।
- गौतम, ओमप्रकाश (२०७१), *सडक बालबालिकाको संरक्षण सम्बन्धी एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- जिल्ला एड्स समन्वय समिति (२०७३), *वार्षिक रिपोर्ट*, असार ।
- जिल्ला बाल कल्याण समिति (२०७१), *कास्कीमा बालबालिकाको स्थिति*, कास्की, पोखरा ।
- जिल्ला बाल कल्याण समिति, कास्की (२०७३), *कास्कीका बालबालिकाको स्थिति*, नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय केन्द्रीय बाल कल्याण समिति, पोखरा ७, रत्नपुरी ।
- चायल्ड वेलफेयर एजुकेशन, पोखरा ६ र अन्नपूर्ण आत्मनिर्भर बाल आश्रम पोखरा १६ (२०७४), *वार्षिक रिपोर्ट*,
- तीन वर्षीय रणनीतिक योजना (२०६९-२०७१), जिल्ला बालकल्याण समिति, कास्की: नेपाल सरकार महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय ।
- पोखरा महानगरपालिका (२०७३), *वार्षिक रिपोर्ट*, कास्की पोखरा ।
- नेपाल सरकार, महिला तथा बालबालिका मन्त्रालय (२०७३), *बालबालिकाको स्थिति*, सिंह दरवार, काठमाडौं ।
- न्यौपाने,रिता (२०६७), *कास्की पोखरा स्थिति नमस्ते बालगृह बैदाम पोखराका बालबालिकाहरुको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन*, अप्रकाशित शोध अध्ययन, समाजशास्त्र/मानव शास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा ।
- बालबालिकाको स्थिति (२०७३), जिल्ला बालकल्याण समिति, कास्की ।

- युनिसेफ (सन् २०१७), *विश्वमा बालबालिकाको अवस्था*, कास्की, पोखरा ।
- विश्व श्रम सङ्गठन र केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (सन् २०१७), वार्षिक रिपोर्ट, कास्की, पोखरा ।
- सापकोटा, लेखनाथ (२०५९), *नेपालमा राजनीतिक द्वन्द*, कास्की: लेखनाथ नगरपालिका ।
- सिबिन बालहेल्पलाईन पोखरा (२०७३), *बालबालिकाको स्थिति*, कास्की पोखरा ।
- Acharya, U. (2002). *Primary education in Nepal: Policy, problems and prospects*. Kathmandu: Ekata Books, Nepal.
- Adhikari, Bedhari (2007). *Child care and socialization among the squatters of Peepaldali Village of Sarangkot*. An Unpublished Master Degree Thesis Submitted to Tribhuvan University, Prithvi Narayan Campus, Humanity and Social Science, Department of Sociology/Anthropology.
- Basnet, Sharmila (2009). *A study on perception of community towards street children in Pokhara city*. An Unpublished Master Degree Thesis Submitted to Tribhuvan University, Prithvi Narayan Campus, Humanity and Social Science, Department of Sociology/Anthropology.
- Bhargava, P.H. (2003). *The elimination of child labour: Whose responsibility?* New Delhi, India: Sage Publications.
- Chhetri, Meena (2014). *Socio-economic conditions of the domestic child workers in Nepal: A case study of Pokhara Sub-Metropolitancity ward number 7&8*. An Unpublished Master Degree Thesis Submitted to Tribhuvan University, Prithvi Narayan Campus, Humanity and Social Science, Department of Sociology/Anthropology.
- Child Welfare Society (1996). *Situation analysis of street children in Nepal*. Submitted to UNICEF Nepal, Pokhara Kaski, Nepal.
- CWIN (2004). *State of the child rights in Nepal: Annual Report*. CWIN, Kathmandu, Nepal.
- HMG/MOES & UNESCO (2003). *Education for all: National plan of action Nepal (2001-2015)*. HMG/MOES, Nepal National Commission for UNESCO, and UN ESCO Nepal.
- HMG/CBS(2010). *Statistical year book. Nepal government*, National Planning Commission, Central Bureau of Statistics, Nepal.

- Joshi, G.P. (2003). *The story of the primary education of Nepal*. Faculty of Educational, Prithvi Narayan Campus, Pokhara, Kaski, Nepal.
- K.C., Manu (2010). *Situation of street children: A case study of Butwal Municipality*. An Unpublished Master Degree Thesis Submitted to Tribhuvan University, Prithvi Narayan Campus, Humanity and Social Science, Department of Sociology/Anthropology.
- Pradhan, B. & et.al (1980). *Child development study in Nepal*. Implications for policy and Training, Kirtipur, Kathmandu: CEDA, T.U.
- Pradhan, Gauri (2006). *Bal Samrachan*, CWIN, Nepal, Rabibhawan, Kathmandu.
- KC, M. (2010). *Situation of street children : A case study of Butwal municipality*. An Unpublished Master Degree Thesis, Submitted to the Department of Sociology/ Anthropology, Prithvi Narayan Campus , Pokhara.
- Shrestha, K. (No Date). *Socio-economic status of street children: A case study of Pokhara Valley*. An Unpublished Master Degree Thesis, Submitted to the Department of Sociology/ Anthropology, Prithvi Narayan Campus, Pokhara.
- Shrestha, Kirti (2011). *Socio economic status of street children: A case study of Pokhara Valley*. An Unpublished Master Degree Thesis Submitted to Tribhuvan University, Prithvi Narayan Campus, Humanity and Social Science, Department of Sociology/Anthropology.
- Standards for Operation and Management of Residential Child Care Homes, 2012, Nepal Government, Ministry of Women, Children and Social Welfare.
- U NICEF (2004). *The state of the world's children 2004*. The United Nations Children's Fund, Unicef House, 3 UN Plaza, New York, NY 10017, USA.

Websites

- http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publishing/insights_law_society/ChildProtectionHistory.authcheckdam.pdf
- Shrestha, K. (No date), *Socio-economic status of street children: A case study*
http://www.childinfo.org/files/Childprotection_EPDRCLitReview_final_lowres.pdf
http://en.wikipedia.org/wiki/Children's_rights retrieved on 20th, January, 2015
<http://www.yesican.org/definitions/who.html> Retrieved 20 January, 2015
http://en.wikipedia.org/wiki/Children's_rights retrieved on 20 th January, 2015
<http://unicef.org.np/uploads/files/344006198179237619-npa-english-version-final.pdf>
 retrieved on 20th January, 2015

http://en.wikipedia.org/wiki/Children's_rights retrieved on 20 th January, 2015

http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publishing/insights_law_society/ChildProtectionHistory.authcheckdam.pdf

Joshi, (2003) : http://en.wikipedia.org/wiki/Children's_rights.